Микола Жарких

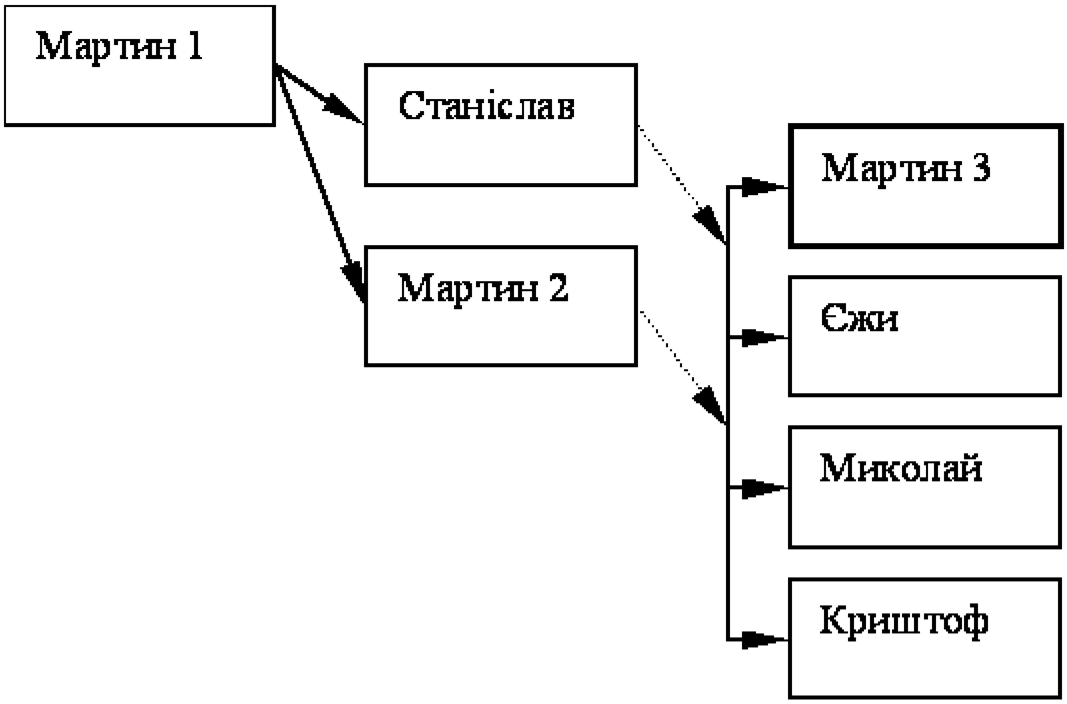
«Опис Татарії» М.Броневського: джерелознавчі спостереження

Київ – 2003 р.

Мартин Броневський – автор латиномовного "Опису Татарії", відомого з першого видання в Кельні в 1595 р. та наступних передруків. Цей твір досить активно використовується дослідниками як джерело з історії та археології Криму 16 ст., але, як це не дивно, він ніколи не був предметом спеціального джерелознавчого дослідження. Не намагаючись дати в цій статті вичерпні відповіді на всі запитання джерелознавчого характеру, я спробую висвітлити ті питання, що лежать безпосередньо на поверхні, та окреслити деякі напрямки подальших студій.

Відомості про автора

Відомості про автора найбільш повно і точно подає Казимир Ходиницький у статті в "Польському біографічному словнику"; вони стисло повторені в енциклопедії старопольського письменства [1]. Оскільки ці дані є маловідомими в Україні, я коротко зреферую їх, додавши деякі власні міркування.

Малюнок 1. Генеалогія Броневських гербу Тарнава

Нас цікавлять Броневські гербу Тарнава, які виводять свій рід з села Бездзедза (Biezdziedza) у Ясельському повіті.

Мартин 1 – краківський бурграбій, рицар панського гробу в Єрусалимі. Від короля Яна-Ольбрахта отримав ряд маєтностей, в тому числі любачівське староство і війтівство у Потеличі [2]. На ці маєтності він здобув підтвердження від короля Сигізмунда 1. З цього я виводжу, що він діяв у кінці 15 – 1 половині 16 ст.

Станіслав – син Мартина 1, перемиський хорунжий. Ще в дитинстві отримав надання у Потеличі, служив при дворі короля Сигізмунда 1. В 1546 р. був відправлений послом до Туреччини. В 1572 і 1578 роках виступав як посол на сеймику в Судовій Вишні.

Мартин 2 – син Мартина 1, львівський генеральний писар. В 1553 р. був писарем замку в Барі. До цього я можу додати, що 26.10.1553 р. король Сигізмунд-Август надав Мартину Броневському право завідувати доходами Барського староства; до 1552 р. і після 1556 р. цими доходами завідував Станіслав Броневський [3]. З того, що спочатку ця посада була надана Станіславу, я виводжу, що він був старшим братом Мартина 2; друге покоління Броневських діє в середині – 3 чверті 16 ст.

Третє покоління Броневських представлене братами Мартином 3, Єжи, Миколаєм та Криштофом. Вони діяли в останній третині 16 ст. Хто був їх батько – достеменно невідомо. Енциклопедія старопольського письменства припускає, що ним був Станіслав, але Ходиницький застерігав, що таке припущення не випливає безпосередньо із джерел.

Нас цікавить власне Мартин 3 – автор "Опису Татарії". Дата і місце його народження не з’ясовані. Із змісту і стилю "Опису" видно, що він здобув добру освіту, але де і коли це було – також невідомо. "Опис" має присвяту королю С.Баторію, в якій Броневський подає деякі факти своєї біографії. Зокрема, він вказує, що почав службу з молодих років при дворі Сигізмунда-Августа, і що батько його рано помер [4]. Якщо я правильно все розумію, смерть його батька сталась задовго до цього часу (присвята має дату: 1 січня 1579 р.). Тоді його батьком не міг бути Станіслав, який ще в 1578 р. сеймикував у Судовій Вишні. Тому це є вказівкою на Мартина 2 як на батька Мартина 3 і його братів.

Перший точно датований факт біографії Мартина 3 датований 1577 роком, коли він здобув титул секретаря короля Стефана Баторія. В цьому йому допомогли канцлер Ян Замойський, краківський єпископ Петро Мишковський та подільський воєвода Миколай Мелецький. Це сталось під час сейму у Варшаві.

В 1578 і 1579 рр. Мартин Броневський був польським послом у Криму. Відома інструкція короля С.Баторія для посольства від 4.04.1578 р. [5] В Криму Броневський мав діяти спільно з Андрієм Тарановським, який був висланий раніше. Метою посольства було стримати Кримське ханство від нападів на землі Корони і залучити його до спільної з Річчю Посполитої війни проти Росії. Але я мушу сказати, що в цій справі С.Баторію не пощастило [6].

Отже, у квітні 1578 р. Броневський вирушив до Криму. Подальша хронологія його посольської діяльності точно не з’ясована. Слід припустити, що він повернувся до короля і знову виїхав до Криму у тому ж 1578 р., оскільки присвята "Опису", написана у татарському селі Тассарлаган і датована 1.01.1579 р., згадує про дворазове призначення Броневського послом до Криму.

До цієї хронології я можу додати ще одне спостереження: в 22 розділі "Опису" Броневський пише:

> "В кінці грудня, в самому початку зими, і в середині лютого, коли зима звичайно найбільш сильна і сніжна, там [у Криму] постійний холод продовжується не довше 3 днів […] і ніколи зима не продовжується далі, ніж до початку березня" [7].

Попри звичайну для Броневського генералізацію одиничного спостереження (про яку ми ще будемо говорити), тут є певна хронологічна інформація. Щодо грудня, то нема сумніву, що йдеться про грудень 1578 року. А щодо лютого і березня ? Це не міг бути 1578 рік, оскільки Броневський отримав призначення послом тільки у квітні; не міг бути і 1580 чи пізніші роки, бо про такі посольства нічого не відомо. Отже, йдеться про лютий і березень 1579 року; принаймні на початку березня 1579 року Броневський все ще перебував у Криму і спостерігав кінець зими. Тому повернення його з другого посольства треба класти не раніше ніж на кінець березня 1579 р. Таким чином, можна говорити, що його посольська місія тривала цілий рік (квітень 1578 – березень 1579 рр.), з якого він більше 9 місяців провів у Криму (як він сам пише в розділі 35).

В 1580 р. Броневський перебував у Польщі, виконував доручення короля на сеймику в Холмі. Після смерті короля С.Баторія (1586 р.) він у 1587 році у Колошварі видав лист придворного лікаря М.Буцеллі під назвою "Epistola… Georgii Chiacor… de morbo et obitu… Stephani regis", додавши до нього передмову.

7 січня 1587 р. Єжи, Миколай і Криштоф Броневські скаржилися перед львівським з’їздом шляхти від імені свого та свого брата Мартина на

любачівського старосту Яна Плазу, який забрав війтівство в Потеличі, надане їхньому предкові Яном-Ольбрахтом. Цю скаргу підтримали канцлер Ян Замойський, львівський католицький архієпископ Дмитро Соліковський, руський воєвода Станіслав Жолкевський, Костянтин Острозький та інші.

На конвокаційному сеймі 1587 р. цю справу підняв уже особисто Мартин Броневський; також він наполягав, щоб його було нагороджено за посольство до татар. Виступав він також на елекційному сеймі – уже в громадських справах, підтримуючи певних кандидатів.

8 лютого 1590 р. сеймик у Судовій Вишні наказав своїм послам клопотатись, щоб Мартин Броневський за свої заслуги для Речі Посполитої отримав належну винагороду.

4 жовтня 1590 р. луцький єпископ Кирил Терлецький з крилошанами подав скаргу на королівського секретаря Мартина Броневського, що цей останній зі своїми слугами та іншими озброєними людьми зробив наїзд на маєток луцької катедри Фалимичі, пограбував його, вигнав звідти урядників владики і почав володіти Фалимичами як своєю власністю [8].

31 березня 1593 р. сеймик Руського воєводства клопотався, щоб були вчасно сплачені борги Мартина Броневського, які він поробив на потребу Речі Посполитої, коли їздив послом до татар [9]. Отже, на цей час Броневський вже помер. В 1595 році Криштоф Броневський згадував на сеймі про свого померлого брата.

Переглянувши цю біограму, я роблю припущення, що послом до Криму не могли призначити людину аж надто молоду (пригадуєте, як гірко образився Павло Тетеря, коли послом до нього король прислав 24-річного Івана Мазепу ? Тетеря вважав це непрямим виявом неповаги до себе). Припустивши, що поважний вік для посла – це 30 років, рік народження вийшов би 1548-й. Тому більш обережно і більш упевнено можна припускати, що він народився в 1545..1550 рр., що не суперечить хронології життя його батька.

Найвизначнішим періодом життя М.Броневського був час Стефана Баторія, прихильником котрого Броневський лишився і після смерті короля. Бачимо, що Броневський тішився постійною підтримкою такої впливової особи, як Ян Замойський, але навіть це не допомогло йому добитись відшкодування з державного скарбу боргів за кримські посольства.

В релігійному питанні Мартин Броневський виявив себе щирим католиком, підписавши протестацію проти варшавської конфедерації [10].

Розглядаючи біографію автора, слід уникати плутанини між "нашим" Мартином Броневським гербу Тарнава та Мартином Прокоповичем Броневським гербу Леліва з Бронєва (Каліське воєводство) – автор полемічного трактату "Апокрисис", учасник рокошу Жебжидовського. Цьому останньому Броневському присвячена нова монографія [11], в якій проведено докладне відмежування цієї особи від автора опису Татарії.

Примітки

1. Broniewski Marcin. – Polski słownik biograficzny, 1936, t. 2, s. 461 – 462; Piśmiennictwo staropolskie. – Warszawa, 1964, s. 46 – 47. За надіслання ксерокопій цих цінних статей я щиро вдячний пану Янушу Куртиці. Маю застерегти, що проти цих даних відомості інших енциклопедій втрачають значення (Wielka

encyklopedia powszechna ilustrowana. – Warszawa, 1893, t. 9, s. 499; Радянська енциклопедія історії України. – К.: 1969 р., т. 1, с. 201; Українська літературна енциклопедія. – К.: 1988 р., т. 1, с. 236)

2. Йдеться про село Потелич Жовківського району Львівської обл.

3. *Грушевський М.С.* Барське староство. – Льв.: 1996 р., с. 105, 292, 305 – 306.

4. Записки Одесского общества истории и древностей, т. 6, с. 367.

5. Цей документ видано в складі збірки «Sprawy wojenne króla Stefana Batorego: dyjaryjusze, relacyje, listy i akta z lat 1576 – 1586», яка видана в серії Acta historica res gestas Poloniae illustranta. – Kraków: 1887, t. 11, s. 35. Звістки про козаків з цієї інструкції використано: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К.: 1995 р., т. 7, с. 150; *Яворницкий Д.И.* История запорожских казаков. – К.: 1990 г., т. 2, с. 39 – 40; *Щербак В.О.* Українське козацтво. – К.: 2000 р., с. 68. Я, на жаль, не зміг скористатись цим документом.

6. Ретельно складений каталог нападів татар на Росію фіксує для 1578 року лише один напад ногайців (не кримців); а в 1579 р. – аж дивно – нападів взагалі не було (*Новосельский А.А.* Борьба Московского государства с татарами в 1 половине 17 в. – М.: 1948 г., с. 432). Натомість і в 1577, і в 1578 роках кримці зробили сильні напади на Україну (*Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К.: 1995 р., т. 7, с. 151).

7. Записки Одесского общества истории и древностей, т. 6, с. 351.

8. *Макарий* История русской церкви, том 8, глава 4 (я користувався веб-копією: http://www.rus-sky.com/church_his/mak4004-o.htm); нині – Фалемичі Володимир-Волинського району Волинської обл.

9. Знаючи умови посольств до Кримського ханства, неважко здогадатись, що Броневський наробив боргів, щоб роздавати подарунки кримським вельможам.

10. Тобто ухвали конвокаційного сейму 28.01.1573 р., якою забезпечувались рівні права католиків та визнавців інших сповідань.

11. *Byliński J.* Marcin Broniewski — trybun szlachty wielkopolskiej w czasach Zygmunta III. – Wrocław: 1994.

Видання опису

Окрім опису Татарії, в склад кельнського видання 1595 р. [12] входили також описи Семигороду (Трансільванії), Молдавії та 4 карти. Ці останні описи належали іншим авторам; К.Ходиницький вказує, що вони об’єднані ідеєю обґрунтування династичних прав Габсбургів на Трансільванію і Молдавію (такої ідеї геть нема у Броневського). На картах змальовано Крим, Семигород, Молдавію та Каркінітське озеро. Карта Криму використовувалась [13], але не перевидавалась і не була предметом спеціального зацікавлення; навіть питання про автора карт залишається дискусійним – чи це М.Броневський, чи інша особа. Я.Дашкевич вважає, що автором карти не міг бути М.Броневський, оскільки карта дещо суперечить тексту опису [14]. Отже, це питання потребує окремого вивчення.

В тому ж 1595 році у тому ж Кельні цей твір видано у складі іншої збірки, що містить твори А.Поссевіно про Московію [15].

Наступне видання вийшло в складі збірки "Russia seu Moscovia itemque Tartaria commentario topographico atque politico illustrato" (Lugd.Batavorum: Elsevier, 1630) – в компанії з уривками Михалона Литвина та іншими творами про татар. Питання про співвідношення текстів цих стародруків, наскільки мені відомо, не розглядалось.

"Опис Татарії" включено також до збірки "Scriptores rerum Hungaricarum", виданої І.Г.Швандтером у Відні в 1766 р.

Англійський переклад опису видано в Лондоні в 1625 р. в складі славної Гаклюйтової збірки описів подорожей до всіх країн; в 1903 р. в Лондоні ж вийшло перевидання цієї збірки.

Перший російський переклад виконано Д.С.Мутевим в 1839 р., він лишився в рукописі [16]. Новий переклад опису, виконаний І.Г.Шершневичем, надруковано в 1867 р. разом з примітками М.Н.Мурзакевича [17]. Цей переклад має помилки, на які вказував М.Ернст:

	Переклад І.Г.Шершеневича [18]	Переклад М.Л.Ернста [19]
1.	Неподалік від Манкопа, що турки його звуть Черкессигермен, тобто нова черкеська фортеця,	Неподалік від Манкопії та Черкессигермена, фортеці турецької, нової й названої на честь Черкеса,
2.	лежить стародавнє місто, прецінь ані турки, ані татари, ні навіть самі греки не знають його імені.	знаходиться ніякась вельми давня фортеця й місто, але вона ані в турків і татар, ані навіть у самих греків внаслідок крайньої давності не носить ніякого імені [20].
3.	Відомо тільки, що воно загинуло у часи грецьких князів, про яких у цих місцях розповідають багато лихого про їх жахливі злочини проти бога і людей.	Вона прийшла до розорення в часи грецьких князів, про яких у цих місцях повідомляють численні злочини, які вони вчинили проти бога та людей.
4.	На кам’яній горі, на якій розташоване місто, з дивним мистецтвом висічені у скелі будинки,	У тій скелястій горі, де вона розташована, є будинки, що з дивним трудом висічені у скелі,
5.	сліди яких ще добре видно, попри те, що це місце цілком поросло лісом.	які ще збереглися неушкодженими у великій кількості, хоча це місце нині

		заросло лісом.
6.	Храм, прикрашений мармуровими та серпентиновими колонами, вже зруйнувався, але уламки його свідчать про давню славу та розкіш міста.	Храм, прикрашений мармуровими та серпентиновими колонами, нині простертий на землі та зруйнований, свідчить, що це місце було колись значним та славним.

Порівняння уривків показує, що істотні розходження є в параграфах 1 (Черкес-Кермен не є іншою назвою Мангупа) та 5 (йдеться не про сліди, а про добре збережені споруди). Ще один невеликий уривок в 5 рядків, присвячений монастиреві св.Георгія, перекладено О.Л.Бертьє-Делагардом [21]; цей переклад має тільки стилістичні відмінності від перекладу Шершеневича.

Читаючи переклад Шершеневича, не можна не помітити, що перекладач мав певні складності не тільки з латинською мовою оригіналу, але і з російською мовою перекладу. Тому виконання нового якіснішого перекладу слід визнати бажаним, але за нинішніх темпів розробки джерел до історії Криму перекладом Шершневича доведеться користуватись ще багато років [22]. Подальший розгляд змісту твору опертий саме на цей переклад.

Примітки

12. Martini Broniovii de Biezdzfedea, bis in Tartarium nomine Stephani regis legati, Tartariae descriptio, antehac in lucem numquam edita, cum tabula geographica ejusdem Chersonesus Tauriae. Item Transsylvaniae ac Moldaviae aliarumque vicinarum regionum succincta descriptio. – Coloniae Agrippinae: in officina Birckmannica, sumptibus Arnoldi Mylij, 1595. В титулі трактату міститься друкарська помилка: Biezdzfedea замість Biezdzedea чи Biezdziedea, яку відзначають сучасні польські довідники.

13. *Бертье-Делагард А.Л.* К вопросу о местонахождении Маврокастрона "Записки готского топарха". – Записки Одесского общества истории и древностей, 1919 г., т. 33, с. 11.

14. *Дашкевич Я.* Покрайні нотатки про українські степи у "Географії" Птолемея 1562 р. – "Боплан і Україна", Льв., 1998 р., с. 86. В спеціальній статті (*Височенко С.М., Сімутіна А.Л.* Середньовічна Тавріка у картографічних зображеннях: за матеріалами колекції ЛНБ. – Записки Львівської наукової бібліотеки, 1996 р., т. 5, с. 20 – 39) карти Броневського чомусь не згадані.

15. *Дашкевич Я.* Вказ.праця, с. 86; К.Ходиницький вказує в складі збірки працю М.Кромера «Полонія».

16. *Рыстенко А.В.* Рукописи, принадлежащие библиотеке имп.Одесского общества истории и древностей. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1910 г., т. 28, отд. 2, с. 96.

17. *Броневский М.* Описание Крыма. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1867 г., т. 6, с. 333 – 367.

18. Записки Одесского общества истории и древностей, т. 6, с. 344.

19. *Эрнст Н.Л.* Эски-Кермен и пещерные города Крыма. – ИТО, 1929 г., т. 3, с. 16.

20. Описовий переклад виразу «ескі кермен» (= Стара фортеця), яку Броневський слушно вважав апелятивом, а не власною назвою.

21. *Бертье-Делагард А.Л.* К истории христианства в Крыму. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1910 г., т. 28, с. 72.

22. До речі, К.Ходиницький вказує, що твір містить докладні описи Кілії та Білгорода. В перекладі Шершневича Білгороду присвячене одне речення в розділі 2, а Кілія згадана голою назвою в розділі 23. Це ніяк не є «докладним описом». Чи не є переклад Шершневича скороченим?

Мета і програма опису

Мета і програма опису викладені самим Броневським у присвяті твору королю Стефану Баторію.

> Король бажав "дослідити іноземні народи, їхні звичаї у мирний і воєнний час, їхні закони і географічне положення їхніх земель".
>
> "Я написав історію Таврійського Херсонеса, колись знаменитого царства, підвладного протягом багатьох віків славним і великим народам і самим грекам, і описав згідно свого уміння, не без сердечного хвилювання, прикрі й тяжкі перевороти, яким підпала ця країна за свої нечувані злочини проти бога і людей, які не можуть ніколи залишитись без небесної кари", якою Броневський вважає владу татар і турків.

Зміст опису цілком відповідає побажанню короля, але не містить історії у звичному розумінні (не містить опису подій по роках чи царюваннях). Цей опис Броневський у приватний спосіб передав королю у сподіванні, що він буде потрібен королю. Оцю приватність я розумію так, що складання опису не входило в обов’язки Броневського як посла, а сам опис не був частиною посольської документації.

Склад твору

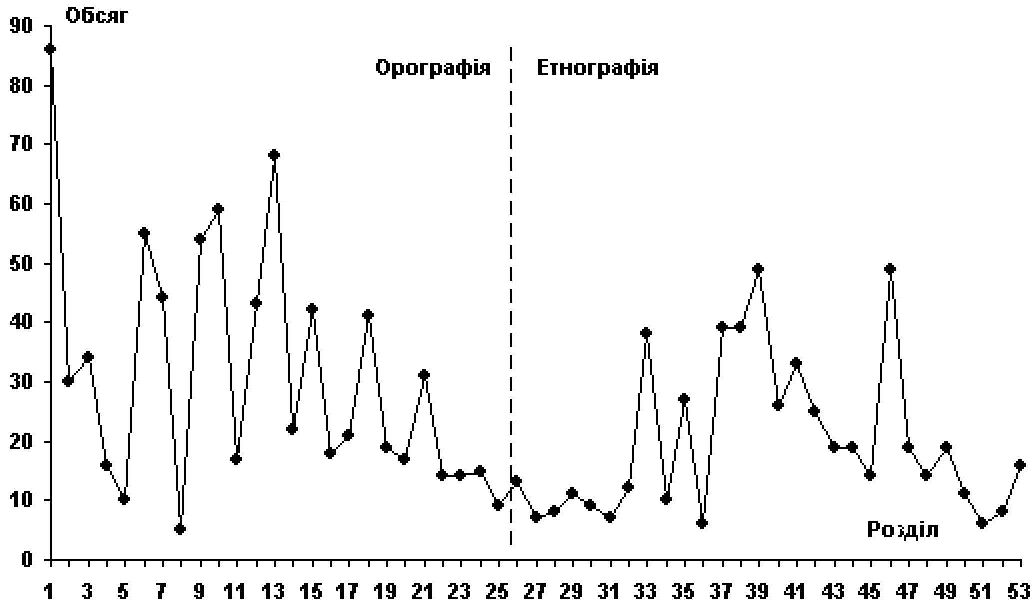
Праця складається з 53 невеликих розділів. Для орієнтації випишемо їх назви й додамо номери:

Таблиця 1. Зміст праці М.Броневського "Опис Татарії"

№	Назва розділу	Обсяг, умовні одиниці	Названі в тексті джерела	Вживані в тексті архаїчні назви
[ОРОГРАФІЯ]				
1.	Степи Савранські та Очаківські, що лежать між Бугом та Дністром.	86		Скіфи народ. Гіпаніс р. Борисфен р. Тирас р.
2.	Частина нижньої Молдавії чи Валахії, яка раніше звалася Бесарабією.	30	Страбон	Ольхіонія. Гієрас р. Неоптолемова башта. Гермонакта. Никоній. Офіуса.
3.	Степи Білгородські та Очаківські, що лежать між Тирасом та Борисфеном та поблизу Чорного моря.	34	Страбон	Ликастем. Карцинітська, Тамирацька, Карпанейська затоки. Гіпаніс р. Борисфен р. Тирас р.
4.	Місто та фортеця Очаків.	16	Птолемей. Пліній. Страбон	Ольбія. Ольбіс. Борисфенос. Ольбіополіс. Гіпаніс р. Карцинітська затока. Істм.
5.	Істм, що лежить між Понтом Евксинським та Борисфеном.	10		Істм. Понт Евксинський. Борисфен р.
6.	Татарські халупи. Яким чином татари кочують у степах.	55	Птолемей. Страбон	Таврика. Танаїс р. Істм. Меотійське оз. Зенонов Херсонес. Роксолани народ.
7.	Таврійський Херсонес, у стародавніх мала Татарія, а на мові варварів Гадзарія. Місто і фортеця Перекоп.	44	Страбон	Евпаторія. Помейополь. Дромон. Грецида. Гераклеум. Таврійський Херсонес. Борисфен р. Танаїс р. Меотійське оз.
8.	Місто і фортеця Козлов.	5		
9.	Інгермен місто і фортеця.	54	Страбон	Ктенунт. Тирас р. Море Евксинське.
10.	Херсонес або Корсунь, найдавніше місто Таврики.	59	Страбон	Істм. Таврійський п-ов. Партеніум.
11.	Ямболі або Балахея, місто і фортеця	17		Таврида.
12.	Фортеця й місто Манкоп, або як звуть його турки, Мангут.	43		

13.	Палаци та місце перебування ханів.	68		Таврійський п-ов.
14.	Місто і фортеця Крим.	22	Птолемей Пліній	Херсонес. Тафрос. Тафри. Таврида.
15.	Сидагіос, три замки та місто.	42		Таврійський п-ов.
16.	Опис та відстань приморських міст.	18	Страбон	Феодосія. Таврика.
17.	Місто Кафа або Феодосія.	21		Феодосія. Таврійський п-ов.
18.	Вимірювання та опис Таврійського півострова.	41	Страбон	Танаїс р. Меотида.
19.	Місто і фортеця Керч.	19	Страбон Птолемей	Меотида. Босфор Кімерійський. Фанагорія. Таврика. Колхида.
20.	П'ятигорська область та її мешканці.	17		Колхида. Гирканське море.
21.	Віддалі місцевостей та міст Таврійського півострова.	31		Таврійський п-ов.
22.	Опис Таврики, що належить турецькому султану.	14		Таврика.
23.	Виміри та опис степів.	14		Гіпаніс р. Борисфен р. Тирас р. Гієрас р.
24.	Вимір материка.	15		Меотійське оз.
25.	Перекопські татари та вхід до Таврики.	9		Ра р. Таврійський п-ов.
[ЕТНОГРАФІЯ]				
26.	Походження та імена ханів та їх проводарів.	13		Таврида. Херсонес.
27.	Хани опановують Таврійським царством.	7		Таврида
28.	Турецький султан підкорює таврійських татар.	8		Таврида.
29.	Татари вибирають спадкоємця царства.	11		
30.	Стародавнє обрання ханів.	9		
31.	Як чинять хани з султанами, рідними братами.	7		
32.	Утримання й виховання султанів у татар.	12		
33.	Ханські радники та	38		

	придворні.			
34.	Віровизнання татар.	10		Таврида.
35.	Суворість законів.	27		
36.	Безтурботність татар при дворі хана та проміж своїми.	6		
37.	Домашній побут татар та триб їх життя.	39		
38.	Данина, отримувана ханом, та прийом польських послів у хана.	39		
39.	Влада та прибутки хана.	49		Таврида.
40.	Походи хана й татар.	26	Страбон	
41.	Яким чином хан й татари вирушають проти ворога.	33		Борисфен р.
42.	В якому порядку татари йдуть на ворога.	25		
43.	Татарський табір у ворожій землі та спосіб ведення війни.	19		
44.	Як татари б'ються та як розташовують війська.	19		
45.	Розподіл полонених на кордоні.	14		
46.	Утримання та спосіб викупу полонених.	49		
47.	Військо кримського хана.	19		Таврійський п-ов.
48.	Коні, вживані татарами для війни.	14		
49.	Зброя й воєнне знаряддя татар.	19		
50.	Розвідка й розташування засади.	11		
51.	Як скоро татарські війська шикуються.	6		
52.	Ханський загін та прапори.	8		
53.	Як хан винагороджує заслужених та здібних вояків.	16		

Малюнок 2. Обсяги розділів праці М.Броневського

Щодо змісту праця складається з двох частин – орографічної та етнографічної. Перша з них більша за обсягом (775 одиниць з 1337, або 58 % загального обсягу), в ній зосереджена переважна частина посилань на стародавніх авторів і переважна частина випадків вживання стародавніх назв. Цей розділ явно орієнтовано на європейського ренесансового читача, для якого треба було встановити відповідність знайомих реалій стародавніх авторів (головно Страбона) і невідомих реалій сучасності.

Етнографічна частина праці, в свою чергу, складається з опису внутрішнього побуту татар (розділи 27 – 39) та опису воєнних традицій (розділи 40 – 53).

Броневський і Страбон

Письмові джерела, якими користувався автор, можна поділити на 4 групи:

1. Античні автори: в 11 розділах згадується Страбон, в 4 – Птолемей, в 2 – Пліній.
2. Автори 16 ст.
3. Письмові джерела, знайдені в Криму.
4. Епіграфічні пам'ятки, знайдені в Криму.

Розглянемо кожну з цих груп детальніше.

Основним письмовим джерелом для Броневського був Страбон. Для з'ясування об'єму й методу запозичень складемо таблицю, в якій зліва розміщено текст Страбона, а справа – відповідний текст Броневського; у кожній з колонок фрагменти розміщено в послідовності відповідного твору. Переміщення фрагментів, що приводить до порушення послідовності, відмічено в квадратних дужках: [С46 + С49 = Б40] (це має означати, що 46-й та 49-й уривки зі Страбона відповідають 40-у уривку Броневського). Жирним шрифтом виділено дрібні розбіжності текстів.

Таблиця 2. Цитати зі Страбона [23] у М.Броневського

№	Страбон (С)	Броневський (Б)
1	7.3.16. […] При усті Тираса є так звана "Башта Неоптолема" й селище під назвою "селище Гермонакта". [С1 = Б4]	2. […] Тут [біля Білгорода] Тирас вливається у море. Біля самого гирла Тираса **або Дністра** є **кам'яна** башта, що зветься Неоптолемовою баштою, та селище Гермонакта,
2	**Якщо піднятися вгору рікою на 140 стадій, то**	
3	на обох боках зустрінемо міста: праворуч буде Никонія, а ліворуч – Офіуса.	а по обох боках Дністра два міста, з яких, **як видно зі Страбона**, той, що лежить праворуч [24] зветься Никонія, а той, що лежить ліворуч – Офіусою.
4		[…] В цьому місці [біля с.Маяки] за Дністром видно руїни кам'яних стін й нібито інших споруд. Страбон каже, що це була Неоптолемова башта [25] […] [Б4 = С1]
5	[…] В 500 стадіях від устя **у відкритому морі** лежить острів Левка. [С5 = Б7]	
6		3. [… Біля Очакова –] Березанське озеро й затоки Карцинітська, Тамирацька й Карпанейська, що названа у Страбона озером [26].
7		Від устя ріки Тираса на віддалі 500 стадій лежить острів Левка, вивищуючись посеред моря. Страбон твердить, що цей острів був присвячений Ахілесу. [Б7 = С5]

8		Мандрівники, що переправляються через Березанське озеро, можуть дуже зручно його бачити [27].
9	7.3.17. Далі йде р.Борисфен,	**Той же Страбон каже**, що р.Борисфен
10	**судноплавна на 600 стадій**;	**знаходиться в 60 стадіях звідти** [28],
11	поблизу тече інша ріка – Гіпаніс, і лежить острів перед устям Борисфена з гаванню.	і що неподалік від нього тече р.Гіпаніс **або Буг**; й **нібито** в гирлі Борисфена лежить якийсь острів, де **була колись** пристань.
12	Якщо проплисти вгору по Борисфену 200 стадій, [С12 = Б15]	
13		4. Очаків, який у Птолемея та Плінія зветься Ольбія, Ольбіс та Борисфенос, лежить у р.Борисфена при затоці Карцинітській, в яку і вливається Борисфен.
14	то буде однойменне з рікою місто; це місто зветься також Ольбія, є великим портом і засноване мілетцями,	Страбон пише, що це місто засноване мілетськими вихідцями та що в ньому було велике торжище.
15		[…] Переправа через Борисфен і Карцинітську затоку в Очаків, як стверджує Страбон, тягнеться на 200 стадій [тут очевидне непорозуміння]. [Б15 = С12]
16		6. […] Страбон пише, що цей Херсонес примикає до великого Херсонеса. [Б16 = С32]
17	7.3.17. [… Племена] найпівнічніші, що мешкають на рівнинах між Танаїсом та Борисфеном – роксолани […]	Він також пише, що роксани або роксолани, **нарід, який ми звемо русами або рутенами**,
18		завжди шукають між Танаїсом та Борисфеном місця, зручні для пасовиськ [Б18 = С31]
19	Роксолани воювали навіть з полководцями Митридата під предводительством Тасія.	і що вони воювали з Тасієм,
20	Вони прийшли на допомогу Палаку, синові Скилура,	Палаком та Селуром, полководцями Митридата Евпатора [тут очевидне непорозуміння].
21	і вважались войовничими.	Нарід цей, говорить Страбон, хоча й вважається войовничим,
22	Але будь-яка варварська народність і натовп легкоозброєного люду	

	безсильні проти правильно вишикуваної та добре озброєної фаланги.	
23		але показав цілковиту слабкість свою і боягузтво
24	В будь-якому випадку роксолани числом біля 50 000 чоловік не могли устояти проти 6 000 чоловік, виставлених Діофантом, полководцем Митридата,	у справі з Митридатовим полководцем Діофантом, який очоливши 50 000 війська, розбив наголову 60 000 ворогів [29].
25	й були у переважній частині винищені.	
26	У них вживані шоломи та панцири з сиром'ятної бичачої шкіри,	Кажуть, що вони вживають шоломи, панцири **та щити** з сирих волячих шкір;
27	вони носять **плетені щити** як захисний засіб,	
28	є в них також списи, лук та меч.	а для нападу мали списи, луки та мечі.
29	Таким є озброєння й більшості інших варварів. Що стосується кочівників,	
30	то їхні вовняні намети прикріпляються до кибиток, в яких вони живуть. Довкола наметів пасеться скот, молоком, сиром та м'ясом якого вони годуються.	Шатра їх зіткані з вовни, подібно до їхнього одягу. Роксолани проводили життя на возах, годуючись від стад, які пасуться довкола шатер. Їжа їхня складається з молока, сиру та м'яса.
31	Вони слідують за пасовиськами, завжди по черзі вибираючи багаті на траву місця, взимку на болотах коло Меотиди, а влітку на рівнинах. [С31 = Б18]	
32	7.3.18. […] Найпівнічніші – устя Борисфена та западина Тамирацької, або Каркінітської затоки, де знаходиться перешийок великого Херсонесу […] [С32 = Б16]	
33	7.3.19. Плем'я, що мешкає тут [на березі Каркінітської затоки], має назву тафріїв […]	
34		7. Перекоп, який у давніх греків звався Евпаторією, Помейополем, священною рощею, Дромоном чи ристалищем Ахіла, або Грецидою, Гераклеум або Гераклея [30] […]
35		Весь перешийок, який Страбон зве Істмом і

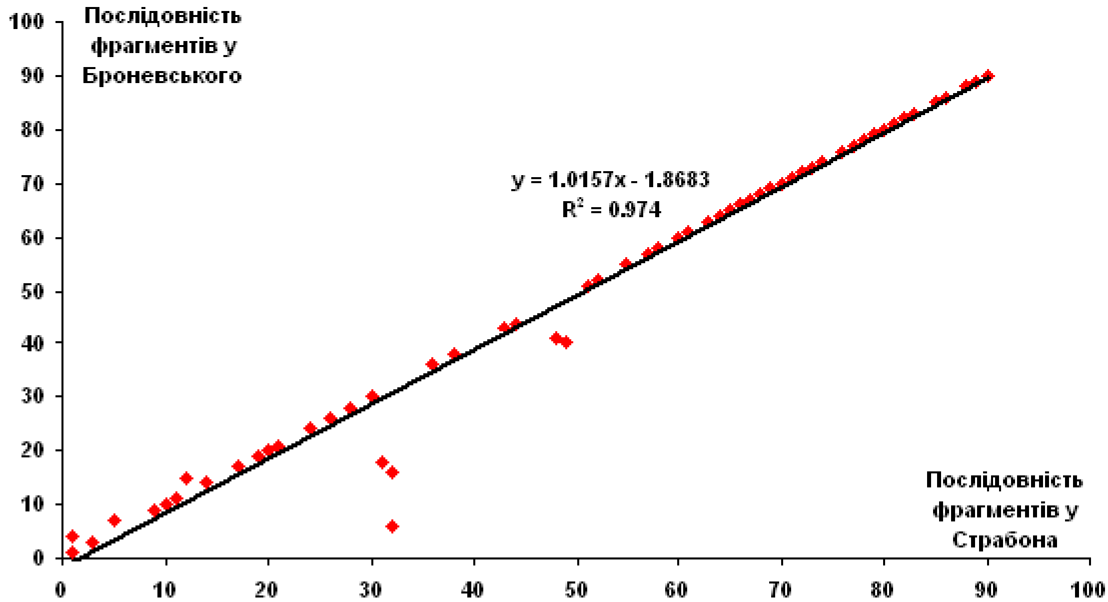
		який від Меотійського озера до моря має простір не більше півмилі […]
36	7.4.1. Тут знаходиться перешийок, що відділяє від моря так зване озеро Сапра [= Гниле]; в ширину він **40** стадій	Страбон говорить, що озеро від моря знаходиться в **60** стадіях,
37	і утворює так званий таврійський, або скіфський Херсонес.	
38	**За деякими відомостями**, ширина цього перешийка 360 стадій. Хоча озеро Сапра має, **як кажуть**, 4 000 стадій […]	само ж озеро Гниле містить в собі 4 000 стадій, а перешийок таврійський 360 стадій.
39		9. […] Проти Інгермена тягнеться мис, що має в ширину кілька стадій, а в довжину на протязі 3 чи 4 миль, вузькою смугою далеко вдається у Чорне море.
40		Має 3 пристані, з яких одна – пристань договорів; з неї утворюється друга, що її Страбон зве Ктенунтом. Туди дуже зручно можуть приставати судна і знаходитись у безпеці проти бурі та хвиль. [Б40 = С46 + С49]
41		Страбон говорить, що на цьому місці жила купа розбійників таврів скіфського походження, які нападали на мандрівників, що з'являлися в тих місцях […] [Б41 = С48]
42	7.4.2. Якщо плисти далі вздовж берега, буде великий мис, що видається в море на південь, який складає частину цілого Херсонесу.	
43	На цьому місці розташоване місто гераклейців (колонія гераклейців на Понті), яке також зветься Херсонесом	Страбон говорить, що гераклейці, жителі Понта, заснували там колонію й назвали її Херсонесом,
44	і відстоїть, якщо плисти вздовж берегів, на 4 400 стадій від Тираса.	і що він лежить від р.Тираса в 4 000 стадіях, а вимірюючи відстань морським шляхом, в 400 [тут очевидне непорозуміння] […]
45	В місті є святилище Діви (якогось божества). В 100 стадіях перед містом знаходиться мис, званий по імені цього божества Парфенієм, з храмом божества та його фігурою. [С45 = Б54]	

46	Між містом та мисом 3 гавані. [С46 + С49 = Б40]	
47	Потім іде Древній Херсонес, що лежить у руїнах, і потім гавань з вузьким входом,	
48	де таври (скіфське плем'я) звичайно збирали свої розбійницькі банди, нападаючи на тих, хто рятувався утечею сюди. [С48 = Б41]	
49	Ця гавань зветься Симболон Лимен й утворює разом з другою гаванню під назвою Ктенунт [С46 + С49 = Б40]	
50		На шляху з Інгермена до Корсуня є перешийок між вузькою пристанню [? бухтою] та морем Евксинським.
51	перешийок в **40** стадій.	Страбон говорить, що ця частина материка має в собі **60** стадій,
52	Це перешийок, який замикає малий Херсонес, що складає, як я сказав, частину Великого Херсонесу,	й складаючи частину великого Херсонесу, зветься малим Херсонесом.
53	з одноіменним півострову містом Херсонесом.	
54		10. Херсонес або Херронес, Корсунь чи Херсон […] Перед містом лежить мис, що зветься Партеніум, тобто дівочий, де знаходився храм та фігура богині. [Б54 = С45]
55	7.4.3. Місто це раніше було самостійним, але через розорення від варварів було змушене обрати собі покровителя в особі Митридата Евпатора […]	Місто це було вільним й користувалося власними законами, але було зруйноване варварами й доведене до такої крайності, що обравши собі в начальники Митридата Евпатора,
56		проти варварів вело війну;
57	Митридат […] послав військо **проти** Херсонеса	він надіслав **до** Херсонесу військо таке бадьоре й хоробре,
58	й одночасно почав війну зі скіфами, не тільки зі Скилуром, але також із синами останнього – Палаком та іншими (їх, за словами Посидонія, було 50, а за Аполонидом – 80).	що за свідченням Страбона, одночасно й зі скіфами вів війну, й тримав, як каже Посидоній, 50 полонених дітей Скилура,
59	В той же самий час Митридату вдалося їх усіх підкорити силою	
60	й стати володарем Боспору,	й **обеззброївши** Перисада, начальника

	отримавши цю область **добровільно** від Парисада, що володів нею.	фортеці, заволодів Боспором.
61	З тих пір аж до теперішнього часу місто херсонесців підпорядковане володарям Боспору […]	І з цього часу, каже Страбон, місто Херсонес було під владою царів боспорських [31].
62		14. Крем або по-татарськи Крим […] в давнину звався Тафрос, каже Птолемей; а Пліній зве його Тафри [32] […]
63	Після **Симболон Лимен** аж до міста Феодосії	16. Вимірявши відстані вичислених вище міст і починаючи від **Судака** до Феодосії, **що її генуезці звуть Кафою** [33],
64	тягнеться таврійське узбережжя довжиною 1 000 стадій. Узбережжя це кам'янисте, гористе і підлягає сильним бурям з півночі.	бачимо, що береги Таврики на відстані 1 000 стадій круті й гористі, підлягають північним вітрам та бурям.
65	Перед таврійським узбережжям знаходиться мис, який висувається в море далеко на південь, в бік Пафлагонії та міста Амастриди, і зветься **Криуметопон**.	Страбон пише, що проти цього міста є мис, який висувається у море на південь, нахиляючись до Пафлагонії та міста Амастр, і зветься у греків **Оріум і Опон**, тобто баранячa голова.
66	Проти нього – мис пафлагонців Карамбій, який ділить Евксинський Понт на два моря стиснутою з обох боків протокою.	Напроти нього лежить другий мис пафлагонський Карамбіс, там де Чорне море поділяється на два, з'єднуючись тільки вузькою протокою.
67	Від міста херсонесців Карамбій знаходиться в 2 500 стадіях, а від Криуметопона значно ближче […]	Страбон каже, що мис Карамбіс знаходиться в 2 500 стадіях від міста Херсонеса, а від баранячої голови значно ближче.
68	7.4.4. За згаданою гористою областю лежить місто Феодосія. Місто займає родючу рівнину і має гавань, яка може вмістити 100 кораблів.	За його ж описом, за гористою частиною півострова лежить місто Феодосія, оточене дуже родючими полями, яке має гавань, зручну й для 100 кораблів;
69	Ця гавань **була раніше кордоном** між землею боспорців і таврів.	цей куточок **причислявся** раніше до володінь боспорських і таврських.
70	І область, що йде далі, також родюча до Пантикапея, який є столицею боспорців; ця столиця лежить при усті Меотиди. Відстань між Феодосією та Пантикапеєм біля 530 стадій;	18. Страбон розповідає, що є друга частина півострова, визначна за своєю родючістю, яка тягнеться до самої Пантикапеї, столиці Боспору, що лежить при усті Меотійського озера, і що між Феодосією та Пантикапеєю 530 стадій відстані.
71	вся ця область є родючою, в ній є селища й місто з чудовою гаванню під назвою Нимфей.	Земля ця багата на хліб, мала в давнину багато селищ; **але тепер на ній самі тільки татарські халупи**. За оповіданням

		Страбона там було місто Нимфея з чудовою пристанню,
72	Пантикапей являє собою холм, населений з усіх боків, в околі 20 стадій. На східному боці міста знаходиться гавань **та верфі** приблизно на 30 кораблів; є там і акрополь. Місто засноване мілетцями […]	та курган Пантикапейський, оточений багатьма селищами, на 20 стадій; на схід була пристань на 30 кораблів і фортеця, збудована мілетцями […]
73	7.4.5. Устя Меотиди зветься Кімерійським Боспором. На початку устя є ширшим – біля 70 стадій; тут переправляються з пантикапейської області у Фанагорію, найближче місто Азії;	В самому усті Меотиди, яке Страбон зве Босфором Кімерійським, і де найбільша ширина його є до 70 стадій, починається розділення, де місця пантикапейські є ближче всього до Фанагорії, найближчого міста Азії.
74	закінчується устя набагато вужчою протокою.	
75	Ця протока і ріка Танаїс, що тече прямо з півночі в озеро і в його устя, відділяє Азію від Європи. Ріка Танаїс впадає в озеро двома устями, котрі	Страбон каже, що ця вузька протока розділяє Європу від Азії й що ріка Танаїс з півночі вливається у болото Меотійське устями, що
76	знаходяться в 60 **стадіях** одне від одного […]	відстоять одне від другого на 60 **миль** [34],
77	Весь окіл озера, за повідомленнями, становить **9 000** стадій.	і що весь окіл цієї води містить **8 000** стадій.
78	Великий Херсонес за формою та величиною подібний до Пелопонесу.	Він також твердить, що великий Херсонес або півострів за виглядом і величиною подібний до Пелопонесу,
79	Херсонесом володіють правителі Боспору, хоч вся ця область спустошена постійними війнами.	що володарі боспорські отримали цю країну у володіння виснаженою безперервними війнами;
80	Раніше вони володіли тільки невеликою частиною країни коло устя Меотиди й Пантикапея до Феодосії,	що ті ж царі боспорські володіли також і малим Херсонесом, який прилягає до Меотіди та Пантикапеї, до самої Феодосії,
81	а більшу частину до перешийка та **Каркінітської** затоки займало скіфське плем'я таврів.	що більшою частиною до самого перешийку та **Карпеноїтської** затоки володіли таври, скіфське плем'я;
82	Вся ця країна, а також майже вся область за перешийком до Борисфена звалась Малою Скіфією.	що через те весь той простір, і трохи далі за перешийком, звався Малою Скіфією;
83	Але через те, що множество люду з Малої Скіфії переправлялося через Тирас та Істр й оселилось у тій	

	країні, значна частина Фракії була також названа Малою Скіфією,	
84	тим більше що фракійці уступили зайдам, частково підкоряючись силі, частково через погані ґрунти, бо більша частина країни є болотяною.	бо фракіяни уступили його, будучи частково примушені, а частково через невигоду болотяного розташування [35].
85	7.4.6. Окрім гористої приморської області, що тягнеться до Феодосії, вся решта Херсонеса являє собою рівнину і є родючою, особливо багатою на хліб.	Він також додає, що Херсонес поблизу від моря, до Феодосії, має родючі поля; гориста ж країна не так зручна для хліборобства.
86	В будь-якому разі поле, зоране першим-ліпшим лемехом, приносить врожай у 30 мір.	
87	Жителі цієї країни разом з азіатськими областями біля Синдики сплачували як данину Митридатові 180 000 медимнів та 200 талантів срібла.	За оповіданням його, Митридат отримав звідси у вигляді данини 180 000 мір хліба, рахуючи також і азіатські землі, що лежать довкола Синдики, та 200 талантів срібла;
88	І в попередні часи звідси везли хліб до греків, також вивозилась солона риба з рибних промислів озера.	і греки з Феодосії пересилали афинянам хлібні запаси; і з Меотійського озера солону рибу,
89	Як передають, цар Левкон надіслав з **Феодосії** афинянам 2 100 000 медимнів.	а цар Левкон надіслав 210 мирияд мір хліба (а кожна мирияда містить в собі число 100 001) [36].

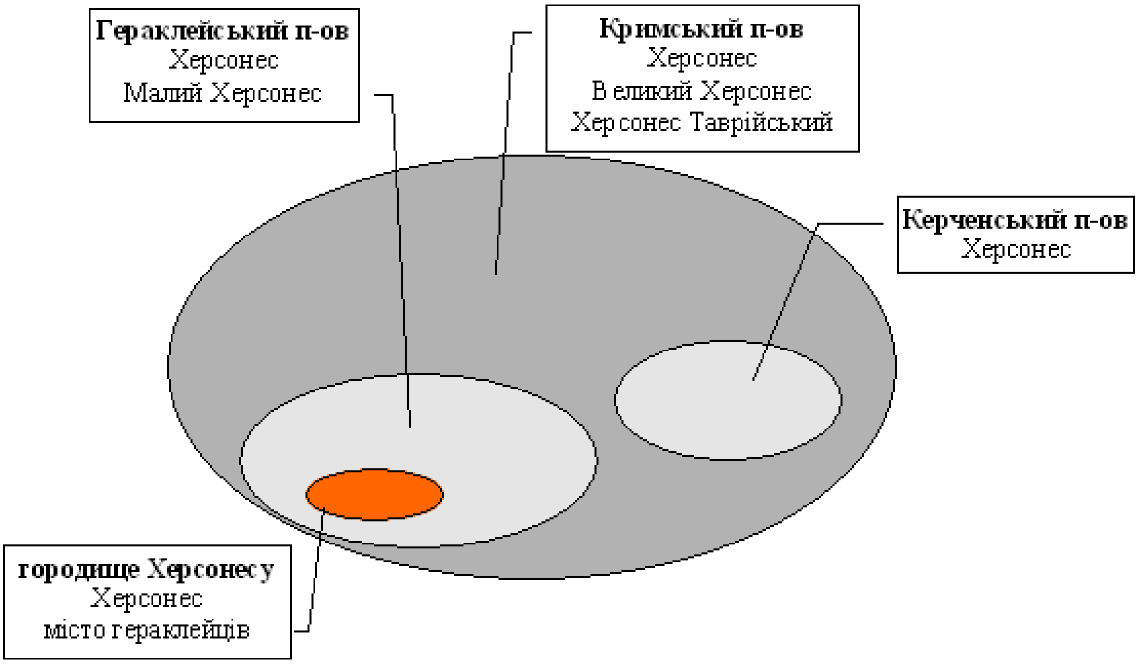
Малюнок 3. Послідовність спільних фрагментів у Страбона та Броневського

Як видно з цієї таблиці, послідовність цитат у Броневського в основному відповідає послідовності викладу у Страбона, тим більше що обидва автори описують Північне Причорномор’я в напрямку з заходу на схід. Випадки переміщення фрагментів нечисленні, в основному пов’язані з тим, що суцільний

опис міста Херсонеса у Страбона Броневський поділив між двома своїми розділами (9 та 10). Все це яскраво ілюструє малюнок 3, який показує надзвичайно високу кореляцію розміщення фрагментів у цих творах. Броневський скорочує Страбона, часто дуже нещасливо, що приводить до перекручення змісту аж до протилежного тому, що писав Страбон.

Але може бути, що не всі ці недоречності слід ставити на карб Броневському. Можливо, в його розпорядженні був не той канонічний текст Страбона, яким ми користуємось зараз, а дещо інакший, в чомусь попсований. Вивчення цих перекручень могло б вказати, яким саме з численних у 16 ст. видань Страбона користувався Броневський.

Особливих прикростей завдало Броневському те, що Страбон вживає термін "*херсонес*" (в перекладі з грецької – півострів) то як апелятив, то як власне ім'я щонайменше в 4 значеннях (малюнок 4), причому жодного з додаткових визначень не вживає послідовно. Вив'язатися з цієї халепи Броневському не пощастило: наприклад, заголовок розділу 18 говорить про Таврійський півострів, в той час як мається на увазі Керченський півострів.

Малюнок 4. Чотири значення слова "Херсонес".

Подібна плутанина має місце з терміном "*істм*" (в перекладі з грецької – перешийок). Вчитуючись в текст Броневського, я дійшов висновку, що "істм", описаний в розділі 5 – це сучасна Кінбурнська коса (зокрема, довжина її – десь 38 км – повністю відповідає вказівці Броневського – 1 день шляху); в той же час "істм", описаний в наступному, шостому розділі – це територія, для якої сучасна географія не вигадала назви, але яка досить чітко окреслена з півночі – нижньою течією Дніпра, зі сходу – приблизно сучасною залізницею Херсон – Перекоп, з півдня – Чорним морем і з заходу – згаданою Кінбурнською косою. В принципі її теж можна розглядати як півострів, як це зробив Броневський. І лише в сьомому розділі слово "істм" прикладено доречно до Перекопського перешийка, тобто ще третього об'єкта.

Ще одну неявну цитату з улюбленого автором Страбона можна припускати в розділі 21, де йдеться про "*високі, широкі хребти гір, з яких між Кримом та*

Кафою видобувались, кажуть, мешканцями метали: золото, срібло й чудове залізо" [37]. Ця звістка перекочувала до трактату Тунмана й викликала критичне зауваження М.Ернста [38]. З одного боку, залізна руда в Кримських горах таки є, хоч і не між Кримом та Кафою; принаймні розробки її велися біля гори Демерджи [39]. З другого боку, є оповідання Страбона про похід аргонавтів, який, на думку грецького географа, міг мати причиною багатства Колхіди, що полягали у золоті, сріблі та залізі [40]. Цей набір багатств дуже характерний для кінця бронзового віку (початку 1 тис. до н.е.), коли залізо вже було відоме, але числилось дорогоцінним металом. Оце оповідання й було, на мою думку, джерелом натхнення для Броневського, тим більше що на 20-кілометровій ділянці між Старим Кримом та Кафою ніяких гір нема, а копальні Демерджі знаходяться десь в 77 км від Старого Криму і в 87 км від Кафи і про них ніяк не можна сказати "між цими містами". Про копальні Демерджі Броневський не знав.

Примітки

23. *Страбон* География в 17 книгах. – М.: Наука, 1964 г. – 942 с.

24. Пропустивши попереднє речення з джерела, М.Б. вніс плутанину: Страбон описує місцевість проти течії, отже, праворуч для нього – лівий берег з Никонієм; а у М.Б. Никоній – на правому березі Дністра.

25. Отже, М.Б. коливається у визначенні точного міся башти, напевно, через коливання у визначенні «гирла Дністра»: або гирло лиману, або місце, де ріка впадає у лиман. Сучасні коментатори віддають перевагу першому визначенню (*Агбунов М.В.* Античная лоция Чёрного моря. – М.: Наука, 1987 г., с. 132).

26. Страбон (див.нижче розділ 7.3.18) пише, що Тамирацька затока – інша назва Каркінітської затоки; топоніма Карпанейська затока у Страбона нема. Слід мати на увазі, що Карцинітська затока Броневського – це сучасний Дніпровський лиман, а не Каркінітська затока сучасна і Страбонова (яка підходить з заходу до Перекопського перешийка).

27. М.Б. не уявляв собі, що 500 стадій – це 78..99 км і що бачити острів на такій віддалі неможливо. Ще М.Н.Мурзакевич слушно зауважив, що мандрівник прийняв о.Березань, про який у Страбона йдеться далі, за о.Левка; насправді від гирла Березанського лиману до о.Зміїного (Левка) – 180 км.

28. Тут очевидне непорозуміння: або М.Б. не зрозумів Страбона, або перекладач – Броневського.

29. Можлива друкарська помилка в числах: числа Страбона свідчать про велику перевагу роксоланів, а за М.Б. – сили майже рівні.

30. Все це нагромадження назв є помилкою М.Б. Жодна з наведених назв не має відношення до Перекопського перешийку.

31. Цей уривок про війни Митридата, як бачимо, страшенно перекручений у М.Б. ; у Страбона Митридат воює проти Херсонеса, а у М.Б. – надсилає військо на допомогу Херсонесу; у Страбона Перисад добровільно підкорився, а в М.Б. – був подоланий силою.

32. Помилка М.Б.: античні автори майже нічого не знали про внутрішність півострова, а тафріїв Страбон розміщував на узбережжі Каркінітської затоки (див. вище 7.3.19).

33. Помилка М.Б.: у Страбона йдеться про все південне узбережжя Криму від Балаклави до Феодосії (тут справді є 1000 стадій віддалі та гори), а Броневський

помилково відносить цей опис до простору від Судака до Феодосії, де нема ані 1 000 стадій, ані гір.

34. Фатально не везе Броневському з числами й одиницями: миля більша за стадію разів у сорок.

35. Пропустивши попереднє речення, М.Б. зіпсував ясний текст Страбона: виходить, що фракійці уступили скіфам землі біля Перекопу, тоді як ідеться про дельту Дунаю.

36. Знову помилка М.Б.: за його розрахунком виходить 21 млн., а не 2.1 млн.

37. Записки Одесского общества истории и древностей, т. 6, с. 351.

38. *Тунманн* Крымское ханство. – Сф.: 1991 г., текст на с. 17: «*Гори між Ескі-Кримом та Кафою, як кажуть, багаті на золото, срібло та найкращу залізну руду*»; коментар на с. 73: «*Це фантазія, навіяна авторові якимось недоброякісним джерелом*» – але яким саме, Ернст не здогадався.

39. *Когонашвили К.К., Махнёва О.А.* Алустон и Фуна. – Сф.: Таврия, 1971 г., с. 59 і наступні. Також *Мыц В.Л.* Некоторые итоги изучения средневековой крепости Фуна. – "Архитектурно-археологические исследования в Крыму", К., 1988 г., с. 111.

40. *Страбон* Географія, 1.2.39 – с. 53 цитованого перекладу. Проти припущення про запозичення з цього місця промовляє те, що всі інші цитати зі Страбона зосереджені в розділах 7.3 – 7.4.

Ототожнення античних географічних назв із сучасними у творі Броневського

Розділ	Антична назва	Сучасна назва	Примітка
1	Гіпаніс р.	Бог р.	правильно
	Борисфен р.	Дніпро р.	правильно
	Тірас р.	Дністер р.	правильно
2	Ольхіонія місто	Сорока місто	не можу сказати
	Гієрас р.	Прут р.	не можу сказати
3	Левка острів	сучасної назви Броневський не подає, але вказує на о.Березань	помилково
	Карцинітська затока	сучасної назви Броневський не подає, але вказує на Дніпровський лиман	помилково
4	Ольбія, Ольбіс, Борисфенос, Ольбіополіс місто	Очаків місто	помилково; оскільки Броневський ретельно записує всі руїни, які можна було бачити на поверхні землі, то можна припустити, що руїн реальної Ольвії не було помітно
5	Понт Евксинський	Чорне море	правильно
6	Танаїс р.	Дон р.	правильно
	Зенонов Херсонес Птолемея	сучасної назви Броневський не подає, але вказує на територію між нижнім Дніпром і Чорним морем	не можу сказати
7	Євпаторія, Помейополь, свята роща, Дромон, ристалище Ахіла, Грецида, Гераклеум, Гераклея	Перекоп	помилково
	Меотійське озеро	сучасної назви Броневський не подає, але вказує на Азовське море	правильно
10	Херсонес місто	Сари-Гермен місто	правильно
14	Тафрос, Тафри місто	Крим [сучасний	помилково

		Старий Крим] місто	
17	Феодосія місто	Кафа місто	правильно
18	Пантикапея місто	Керч місто	правильно
	Боспор Кімерійський	сучасної назви Броневський не подає, але вказує на Керченську протоку	правильно
19	Фанагорія місто	Тамань місто	помилково [41]
20	Колхида область	П'ятигорська область	помилково
	Гирканське море	Каспійське море	правильно
25	Ра р.	Волга р.	правильно

Ці ототожнення можна розділити на дві групи: перша стосується великих, добре знаних об'єктів (Борисфен – Дніпро, Понт Евксинський – Чорне море). Помилок тут нема, але й нового знання не додано. Друга група – це менші за розмірами й менш відомі об'єкти (наприклад, Ольбія, Каркінітська затока). Спроби Броневського локалізувати ці об'єкти, ототожнити їх з тими, що він їх бачив, можна вважати вдалими лише з точністю до району, але не до конкретного місця: скажімо, Ольбія правильно прив'язана до Дніпро-Бозького лиману, але помилково ототожнена з Очаковом; Евпаторія за Страбоном – якесь місце в 15 стадіях від міста гераклейців, а Броневський відносить її до Перекопу, і так далі. Тим не менше він вірно ототожнив місто Херсонес з Сари-Керманом, городищем біля Севастополя. Броневський не подає сучасної йому назви Кримського півострова, а весь час (у 19 розділах) називає його Таврикою або Таврійським півостровом.

Розглядаючи в цілому сюжет "Страбон і Броневський", важко утриматись від припущення, що Броневський склав якийсь конспект твору Страбона ще перед поїздкою до Криму, і потім доповнював цей конспект особистими спостереженнями. Своїми міркуваннями щодо ототожнення античних і сучасних географічних об'єктів Броневський започаткував історико-географічні студії над античними письменниками, – напрямок, який успішно розвивається і нині.

Мною не встановлено обсяг запозичень з Птолемея та Плінія. Тут можна керуватись античними назвами, що їх не вживає Страбон: р.Гієрас (Прут), р.Ра (Волга), міста Ольхіонія, Тафрос.

Примітки

41. Нині вважають, що на місці Тамані знаходилась Гермонасса, а Фанагорія лежала від неї на 22 км на схід, біля с.Сінне (*Агбунов М.В.* Античная лоция Чёрного моря. – М.: Наука, 1987 г., с. 6).

Автори 16 ст.

З їх числа по одному разу згадані "руські та польські літописці" (розділ 10) та "скіфські письменники" (розділ 25).

З "руських та польських літописців" узято оповідання про похід кн.Володимира на Херсонес і пов’язані з цим походом "корсунські двері" собору у Гнєзно. Що це за літописці – я здогадатись не можу. Тут орієнтиром для дальших пошуків може бути характеристична помилка: князь Володимир відвоював Херсонес у імператора Цимісхія (а не у Василя й Костянтина, як насправді). Якщо ця плутанина не є витвором самого Броневського, то вона може точно вказати на джерело цієї звістки.

Зі "скіфських письменників" узято оповідання про прихід татар до Криму, яке містить неясну для мене хронологічну вказівку, що це сталось за 160 років. Якщо рахувати від написання твору Броневського, то ця подія виноситься десь на 1418 рік; а якщо вважати, що вказівка запозичена з якогось джерела без змін, то це джерело мало б дату біля 1400 р. (скажімо, 1240 + 160 = 1400 р.). Ані те, ані друге припущення я розвинути не можу. Що це за скіфські письменники – я теж не вмію сказати, але напевно, що це не "Трактат про дві Сарматії" М.Меховського, з яким у Броневського нема жодних спільних точок, за винятком написання *Сахмат* для імені хана *Шейх-Ахмета* (але відомості про цього Сахмата у них різні). Не помітив я також спільних точок із "Записками про московські справи" С.Герберштейна.

Дещо складніше стоїть справа із "Описом Європейської Сарматії" О.Гваньїні. Він був надрукований в тому ж 1578 році, коли Броневський правив посольство у Криму, і тому можна припустити, що Броневський міг використати твір Гваньїні під час остаточного опрацювання свого опису.

Сюжет	Броневський	Гваньїні
1	Таврійські татари, яких тепер зветь перекопськими або кримськими, називались у давнину яволгськими [тобто заволзькими] і вийшли, як видно зі скіфських письменників, від берегів р.Ра або Волги [розділ 25]	Перекопські татари ведуть свій початок і рід від заволзьких татар [42].
2		Але литва й поляки забарились з допомогою,
	Сахмат, предводитель заволзьких татар, у знаменитій битві, розбивши стотисячне його [Мехмет-Гірея] військо, витіснив його [розділ 28]	тому Махмет-Гірей, вищезгаданий перекопський цар, розбив і розігнав полки Шахмата біля своїх кордонів і опанував заволзькими країнами [43].

В першому сюжеті – про походження кримських татар – збіжність поширюється лише на одне речення; відомості, що йдуть перед тим і після того, в обох авторів різні. В другому сюжеті спільним є помилкове твердження, що Шейх-Ахмет воював з Магомет-Гіреєм (насправді – з Менглі-Гіреєм); результат битви, як то бувало у Броневського, виглядає протилежним до дійсного.

В той же час географічні дані Броневського є точними і конкретними, на противагу фантастичним уявленням Гваньїні. Наприклад, опис Мангупа у Броневського є в цілому достовірним, тоді як Гваньїні пише:

"Виняток складають Азов і Ахас або Манкоп, котрі знаходяться біля рукава ріки Дон (с. 50).

З другого боку міста Ахаз, котре дехто називає Манкопом, поблизу ріки Дніпро існує перекоп (с. 51).

Очаків – місто й замок на березі ріки Дніпро у 40 милях від замку Манкоп, що лежить над Дністром (с. 52)".

Таким чином, питання про співвідношення між творами Броневського і Гваньїні вимагає подальшого дослідження.

К.Ходиницький висловив припущення, що Броневського до написання "Опису Татарії" заохотив Андрій Тарановський, який сам описав свою поїздку 1569 р. до Стамбула і кримського хана. Якщо Гваньїні запозичує з опису Тарановського цілі сторінки (і в цьому можна переконатись при найповерховішому зіставленні текстів), то твір Броневського таких очевидних запозичень із Тарановського не містить. Отже, співвідношення між цими описами також заслуговує окремого вивчення.

Примітки

42. *Гваньїні О*. Хроніка про татарську землю. – Запоріжжя: 2000 р., с. 52.

43. *Гваньїні О*. Хроніка про татарську землю. – Запоріжжя: 2000 р., с. 36.

У визначенні співвідношення між Броневським і Гваньїні я в 2003 р. припустився помилки. В оригінальній латинській книзі О. Гваньїні 1578 року ніякого опису Татарії нема. Великий розділ «Про Татарську землю», з якого я черпав текст, доданий Мартином Пашковським до польського перевидання «Опису Сарматії» (Краків: 1611 р.).

Таким чином, наведені в таблиці текстуальні збіги вказують на залежність тексту Пашковського від Броневського, не на джерело цього останнього.

Доповнено 1 травня 2016 р.

Письмові джерела, знайдені в Криму

Цей сюжет заторкнуто в двох розділах. У 12 розділі (про Мангуп) Броневський пише:

> "Нема навіть ніяких письмових пам'яток, ані про вождів, ані про народи, які володіли цими велетенськими замками та містами. Я з найбільшою пильністю та трудом відшукував їх сліди **на кожному місці**" [44].

Підкреслені мною слова є досить важливим свідченням про наміри автора і методику його роботи, про його ретельне і серйозне ставлення до поставленого перед собою завдання.

Один раз Броневському пощастило: в селі Сортас біля Бахчисарая він побачив письмові акти, що їх хани видали на користь генуезців (розділ 13). Ніяких подальших згадок про ці документи я не пригадую (можливо, що вони не дійшли до нашого часу), але їх існування є безспірним; ця вказівка є дуже важливою для розуміння внутрішнього ладу Кримського ханства.

Броневський проявляв значний інтерес до епіграфічних пам'яток. До цього сюжету він повертався цілих 6 разів: при описі Інкермана згадано "грецькі написи і герби" (розділ 9); в Балаклаві – "генуезькі герби та написи" (розділ 11); в Мангупі – "грецькі написи" (розділ 12); в Старому Криму – "халдейські написи" (розділ 14); в Судаку – "візерунки та герби генуезькі" (розділ 15); у Кафі – "генуезькі герби та латинські написи" (розділ 17).

Таким чином, Броневський уважно описує середньовічні написи, які на той час зберігались на стінах споруд (античні написи були йому не відомі; не займається він також надгробними написами). Жодного разу він не наводить текстів написів (зрештою, прочитання їх не є легкою роботою навіть для сучасних епіграфістів), але чітко і правильно розрізняє написи грецькі, латинські та "халдейські" (тобто арабографічні). Написи для Броневського є важливими свідченнями державної приналежності тих споруд, на яких вони знаходились. Отже, з Броневського почалось зацікавлення епіграфічними пам'ятками Криму.

Примітки

44. Записки Одесского общества истории и древностей, т. 6, с. 343 – 344.

Особисті спостереження автора

Особисті спостереження автора становлять дуже значну і найцікавішу частину твору. Цим твір Броневського докорінно відрізняється від дещо ранішого твору Михалона Литвина, який теж був у Криму, але практично не лишив особистих спостережень [45].

Текст Броневського ряснiє вказівками на особисту присутність автора та на його інформаторів з числа місцевих жителів.

Розділ	Тема	Вказівка на присутність
3	"Острів Левка" [насправді – Березань]	"Мандрівники можуть дуже зручно його бачити"
9	Видобуток каменю в Інкермані для будівництва Херсонеса	"Християни-греки і тепер про це оповідають"
10	Похід кн.Володимира на Херсонес та одруження кн.Володимира	"І тепер ще розповідають про це в тих місцях християни-греки"
12	Мангуп знищений пожежею	"По сказанню християн-греків"
	Про мангупських князів	"Я дізнався від одного священика-грека"
13	Гора з озером на вершині	"Я сам не піднімався на вершину гори"
	Католицька церква в селі Сортас	"В яку я часто ходив"
14	Відомості з історії м.Старий Крим	"Багато турків і татар, які там [у Старому Криму] живуть, а також деякі греки говорять"
15	Відомості з історії м.Судак	"Про це говорять самі греки, яких там [у Судаку] лишилось небагато"
	Як турки здобули Судак	"Від митрополита грецького я дізнався"
27	Генуезько-татарські монети	"Які й я бачив"
35	Добрі звичаї татар	"Я жив там понад 9 місяців, але не чув про жодний кримінальний злочин"
39	Карбування монет	"Під час мого перебування в [Старому] Криму карбували…"
47	Оцінка числа татарських військ у 120..130 тис. [дуже перебільшена]	"Я запозичив ці відомості від багатьох достойних довір'я християн, які часто слідували за ханом у його походах, а також від полонених і наших шляхтичів, що нерідко бачили його війська"

Як ми бачимо, у Броневського виробляється навіть певна формула для окреслення власної присутності. Ми бачимо також, що найчастіше Броневський посилається на свідчення місцевих греків (можна припустити, що Броневський міг розмовляти по-грецьки), але мав також розмови з турками і татарами. В присвяті опису Броневський не забув згадати, що "до залишків християн і варварів" він звертався за порадою канцлера (Я.Замойського). Окрім цих явних вказівок, в тексті є немало місць, які вказують на власний досвід мандрівника і посла. Наприклад,

пасіка, на якій росли високі дуби (розділ 1); перевірка паспортів у Перекопі (розділ 7); церемоніал прийому посла (розділ 38); поради – як краще викупати полонених (розділ 46) майже безсумнівно можуть бути віднесені до таких місць.

Але використовуючи твір Броневського, слід пам'ятати, що головний метод обробки матеріалу – це нічим не обмежена генералізація одиничних спостережень. Для цього в одиничному спостереженні відкидаються обставини місця й часу і результат подається як загальна закономірність. Особливо яскравий приклад – з розділу 3:

> У місцевість Аджиголь "стікається **завжди** велика кількість козаків, які там гинуть у міжусобних бійках та від **частих** убивств. Й тому це місце так жахливе для мандрівників, що вони не тільки не можуть безпечно там ночувати, але навіть бояться годувати коней. Бо **нерідко** трапляється, що там знаходять коли не самих козаків, то **дуже часто** людські трупи" [46].

Очевидно, що джерелом такого повідомлення було оповідання брацлавця-провідника посольства, яке звучало приблизно так: "Їхав я одного разу через Аджиголь й хотів заночувати, аж гульк – лежить убитий козак. Я злякався й навіть не годувавши коней погнав далі". Але за рахунок виділених в цитаті слів створюється цілком хибне враження, що автор бозна-скільки разів бував на Аджиголі, старанно все порівнював та дійшов висновку, що там трупи трапляються частіше ніж деінде.

Мені здається, що розділи про звичаї війни у татар цілком побудовані шляхом такої генералізації якогось одного походу, можливо, нападу 1578 року на Волинь. Таким же методом написано розділ 31:

> "Якщо хан хоче зробити своїм спадкоємцем не брата, а сина свого, як це **нерідко** трапляється [...] тоді захопивши таємно своїх братів солтанів, убиває їх. **Багато** з них, устигнувши уникнути смерті, прямують до турків [...]" [47]

Або пригадаймо цитований на початку статті уривок про погоду в Криму. Там Броневський упевнено пише, що зима **ніколи** не продовжується далі як до початку березня. Але ж він бачив тільки одну зиму в Криму – 1578/1579 років, то звідки йому знати, коли могла закінчуватись зима в інші роки або скільки днів міг тривати холод ?

Врахування/ігнорування цієї пристрасті до генералізації може мати і певне ширше значення, впливаючи на загальноісторичні висновки. Наприклад, часто цитоване в літературі місце з розділу 37:

> "Татари мають свої поля, які обробляють полонені угорці, руські, валахи або молдавани, яких у них [=татар] дуже багато і з якими вони поводяться як із худобою".

Це місце служить для ілюстрації наявності землеробства у Кримському ханстві та як доказ, що самі татари землеробством не займались. Якщо з першою тезою не можна не погодитись (оброблені ниви неодноразово згадуються в описі), то з другою – постає запитання, яким чином на першому місці серед полонених опинились угорці (адже все це діялось до славних походів Газі-Гірея 2 на допомогу туркам до Угорщини під час турецько-австрійської війни 1591 – 1606 рр.). Знаючи методу нашого автора, можна припустити, що він зустрів якогось **одного** полоненого з Угорщини, а далі шляхом генералізації це перетворюється на загальне правило. Тим в більшу помилку впадають такі автори,

які генералізують це твердження Броневського ще більше і пишуть щось на зразок "з Броневського видно, що землю обробляли **тільки** полонені, а татари її геть не обробляли".

Також слід враховувати, що в тексті трактату наявні суперечності, які ускладнюють користування ним як джерелом. Наприклад, кому належало місто Керч ? В розділі 19 читаємо: "Керч, **татарське** місто й фортеця, становить **володіння ханів**…"; а в розділі 22 читаємо: "За винятком Перекопу та Козлова […] всі інші приморські міста й фортеці, описані в своєму місці, **підвладні турецькому султану**", отже Керч – місто турецьке. Напевно, автор мав незалежні джерела інформації, які говорили різне (чи стосувалися різних часів) [48]. Аналогічно, в розділі 12 вказано, що Мангуп захоплений турками 110 років тому, а в розділі 17 – що турки забрали Кафу "років 100 тому".

Примітки

45. *Жарких М.* Трактат Михалона Литвина 1615 року як соціальна утопія та історичне джерело. – ЗНТШ, 2000 р., т. 240, с. 7 – 42.

46. Записки Одесского общества истории и древностей, т. 6, с. 336; виділення мої – М.Ж.

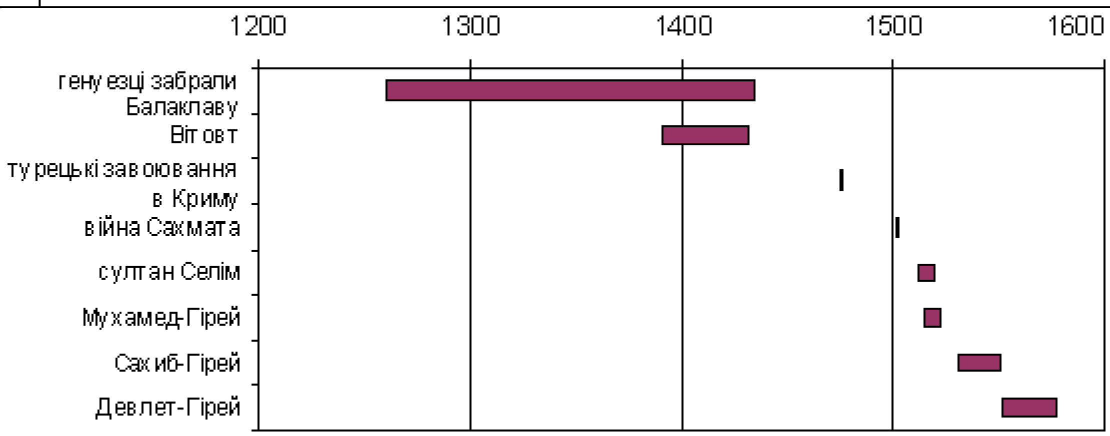
47. Записки Одесского общества истории и древностей, т. 6, с. 354; виділення мої – М.Ж.

48. Питання про статус Керчі не є простим. Є дані як на користь її належності до Кримського ханства, так і на користь належності до Туреччини (*Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до н.18 в. – Спб.: 1887 г., с. 334 – 335).

Історичні дані

Історичні дані у творі Броневського, за винятком книжних відомостей про античність, не є численними.

Розділ	Зміст
1	"Далі видно на Бозі кам'яний міст і лазню, котру, як твердять, збудував колись великий і знаменитий полководець Вітовт, войовничий князь литовський" [думаю, що це результат міркувань над топонімом Вітовтів Брід]
2	Місто Білгород "недавно відібране від турків валаськими або молдавськими князями, які й володіють ним"
7	Сахиб-Гірей розбив ногайців у славній битві під Перекопом
7	Будівництво фортеці Перекоп за Сахиб-Гірей-хана
11	Генуезці захопили Ямбольд [Балаклаву] у греків [49]
12	Турки захопили Мангуп
	Мангупські князі схоплені і вбиті турецьким султаном Селімом 110 років тому
14	Великий народ Магомета оселився в місті Старий Крим до прибуття генуезців
15	Турки захопили Судак
17	Років 100 тому турки захопили Кафу
25	Татари прибули в Крим за 160 років
26	Перший хан на ім'я Лохгон
27	Татари, прибувши до Криму, вже застали генуезців у Ямбольді [Балаклаві] та Кафі
28	Турецький султан Селім підкорив генуезців, греків і татарського хана Мехмет-Гірея
	Сахмат мав битву з Мехмет-Гіреєм
30	Сахиб-Гірей-хан та Девлет-Гірей-хан встановлюють спадковість ханської влади

Малюнок 5. Діаграма хронології історичних відомостей опису.

З хронологічної діаграми видно, що глибина історичних даних не перевищує 100 років. Основною подією тут є турецьке завоювання Криму. Датоване воно

загалом правильно (дати Броневського вказують на 1468 – 1478 роки, фактично – 1475 рік), але інтерпретоване цілком помилково – як діяння султана Селіма (1512 – 1520 рр.), тоді як насправді це вчинив його дід – Мухамед 2 (1451 – 1481 рр.). Цілком помилково вказано, що кримським ханом був тоді Мухамед-Гірей (1515 – 1523 рр.) – насправді це завоювання припало на початок правління Мухамедового батька Менглі-Гірея (1470-і рр. – 1515 р.). Битва із Сахматом (Шейх-Ахметом, 1502 р.) – також подія царювання Менглі-Гірея, а не Мухамед-Гірея. Пояснити причини таких невідповідностей я не вмію.

Примітки

49. Генуезці зайняли Балаклаву в 1261 році і потім відвоювали її у князівства Феодоро в 1434 р. Який саме епізод описано у Броневського – не зовсім ясно, скоріше другий.

Географічні об’єкти 16 ст. в описі

Частина цих об’єктів ідентифікована М.Мурзакевичем у примітках до перекладу опису. Ці зауваження позначені [М.М.]. Я переглянув їх, додав деякі свої міркування і наніс об’єкти на сучасну карту.

Розділ	Назва	Ототожнення
1	Братіслав або Браслав м.	Брацлав м.
	Сильник р.	Сельниця р. [М.М.]
	Трестенет р.	Тростянець р. [М.М.]; на карті масштабу 1:100000 [50] ріка, яка протікає через м.Тростянець Вінницької обл., надписана як р.Недотека
	Берсада р.	Бершадь р. [М.М.]; я думаю, що це р.Дохна, на якій стоїть м.Бершадь [51]
	Ольшанка р.	Від Дохни до Савранки ніяких значних річок з правого боку в Бог не впадає. Отже, можна думати або про річку, яка впадає в Бог у с.Соломия (на карті масштабу 1:100000 вона не підписана), або на р.Яланець – лівий доплив Савранки. Ця річка від с.Бондурово до устя тече загалом паралельно до Бога на віддалі 2..8 км. Можливо, рухаючись уздовж Бога, посольство переправилось спочатку через Яланець-Ольшанку, а потім через Савранку.
	Саврань р.	Савранка р.
	пасіка Онисія, де ростуть високі дуби	Як не дивно, але саме в цьому районі знаходяться села Тридуби (за 7 км від Бога) та Ониськине (безпосередньо на правому березі Богу) – Кривоозерського району Миколаївської обл.
	кам’яний міст і лазня Вітовта на Бозі, також татарські кам’яні руїни – цессенії	с.Вітольдів Брід [52] (нині – Брід Первомайського району Миколаївської обл.) на лівому березі Богу. Якраз напроти, на правому березі Богу, знаходиться село Велика Мечетня – можливо, в його назві відбилась пам’ять про згадані руїни.
	Кодемам	Кодима р. [М.М.]
	Дольня Горофосса городище	Якісь руїни на території сучасного м.Первомайськ ?
	Синявода р.	Синюха р. [М.М.]
	Пробита або ворота, скелястий острів на Бозі	М.Мурзакевич запропонував два варіанти: 1. в с.Мигія 2. в с.Богданівка
	Церменкука, руїни на Бозі	

	Мала Цертельна р.	р.Мала Чортала, яка нині зветься Бакшала [53]
	Церцицессенія або Гетрицессенія, гробниця на Бозі	Між цими річками на правому березі Богу є село Акмечетські Ставки – отже, десь недалеко була "біла мечеть"
	Велика Цертельна р.	Велика Чертала р. [М.М.]; нині зветься Чортала (Словник гідронімів України, с. 614) або Черталка (на карті масштабу 1:100000)
	Капкаклея р.	Чичиклея р. [М.М.]
	Ганкрокрик або Хам-ріка	балка Анчикрак між с.Парутино і м.Очаків [М.М.]. Ця вказівка Мурзакевича для мене незрозуміла. Між Парутиним та Очаковом є тільки один об'єкт, що кандидує на річку – це балка, що на карті 1:100000 підписана як "Аджигольська балка"; вона спрямована з півночі на південь і впадає в оз.Солонець біля Аджигольського мису. Мені здається, що це задалеко і що тут може матись на увазі одна з двох балок з потічками: перша впадає в Бог між с.Петрово-Солониха та Кир'яківка, друга – в с.Велика Корениха. Обидві на карті 1:100000 не підписані. Також не виключено, що йдеться про якусь із балок – лівих допливів р.Березань / Березанського лимана.
	Березанське озеро	Березанський лиман
	Очаків м.	Очаків м.
2	Кам'янець	Кам'янець-Подільський м.
	Хотин	Хотин м.
	Сорока	Сорока м.
	Степановшина або Яси	Яси м.
	Технія, місто і турецька фортеця при усті Дністра	Тягин = Бендери [М.М.]
	Технінський або Молдавський перехід на Дністрі	
	Відово або Обідово озеро	Дністровський лиман [М.М.]
	Білгород	Білгород-Дністровський м.
	Маякська переправа через Дністер	біля с.Маяки
3	Берібенія або Лікастем (Вовче гирло), де знаходяться дуже глибокі й широкі рови, недалеко від моря, також прекрасні озера та струмки	Барабой балка [М.М.]; я не виключаю можливості, що це гирло р.Барабой, але мені здається, що це – Сухий лиман чи обидва ці об'єкти.

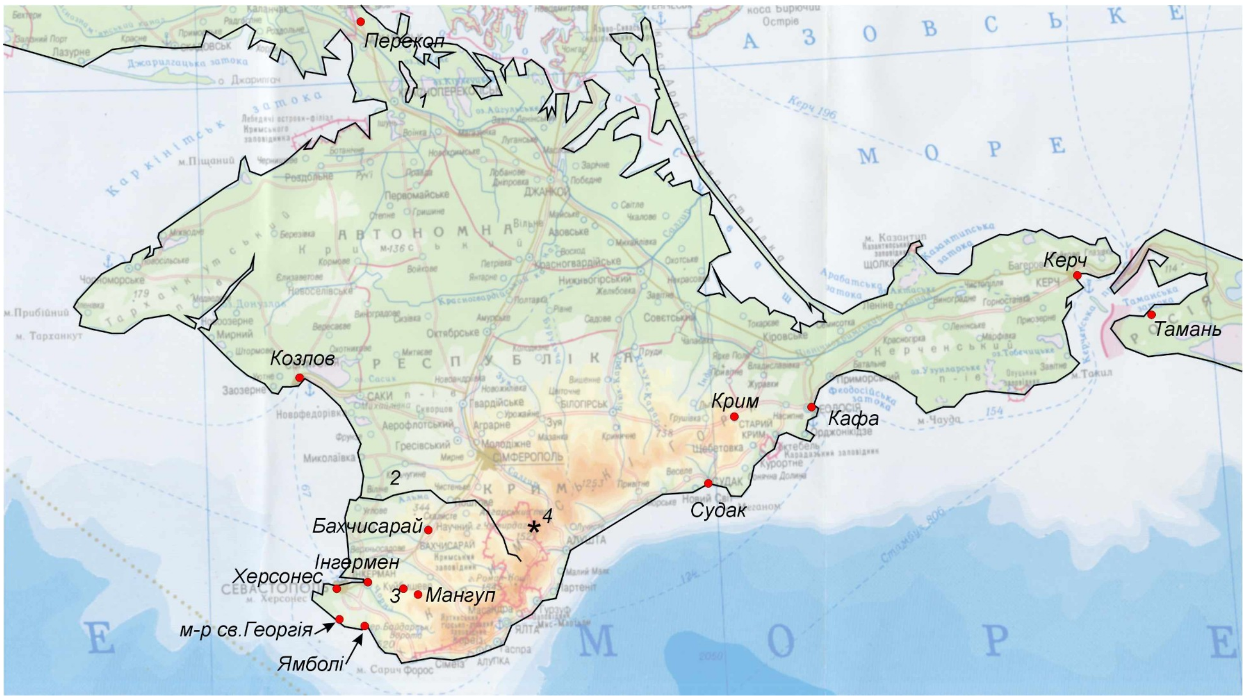
	Качибеєве городище, де колись був значний порт	Руїни міста Хаджибей, яке знаходилось десь на місці Одеси
	Адзіголь, де знаходяться три відомих рови, гіркі та солоні озера	Топоніма Аджиголь / Адзиголь в цьому районі я не знайшов; Аджигольський мис, про який говорилось вище, знаходиться досить далеко на схід. На північному березі Чорного моря є шість лиманів (із заходу на схід): Хаджибейський, Куяльницький Великий Аджалицький, Малий Аджалицький, Тилігульський та Березанський. Із них аджалицькі лимани відносно невеликі, а решта 4 можуть претендувати на звання «великих ровів».
	Долина, Дольна або балка, найширша і найглибша	Одеський та Куяльницький лимани [М.М.] З цією вказівкою Мурзакевича не можу погодитись: з тексту досить чітко випливає, що це Тилігульський лиман, який насправді є найбільшим.
	Березанське озеро, дуже вузьке але глибоке	Березанський лиман
	Карцинітська затока	Тилігульський лиман [М.М.] З цією вказівкою Мурзакевича не можу погодитись: з тексту однозначно видно, що це Дніпровський лиман
5	Істм	На думку М.Мурзакевича, під цією назвою об'єднано Перекопський перешийок, Кінбурнську косу та о.Тендра. Я думаю, що цей розділ описує одну тільки Кінбурнську косу.
6	Оссов або Азов	Азов м.
	Істм, рівнини, які лежать між Борисфеном, Меотійським озером і Чорним морем	Трикутник між нижнім Дніпром, Перекопом і Чорним морем
7	Перекоп м.	Це місто знаходилось на південь від Турецького валу, біля сучасного с.Перекоп
	Істм	Перекопський перешийок
8	Козлов м.	Євпаторія м.
9	Інгермен м.	Інкерман м.
10	Херсонес або Сари-гермен	Херсонеське городище
	монастир св.Георгія	цей монастир на мису на захід від Балаклави діє і зараз.
11	Ямболі або Балахея м	Балаклава м.
12	Манкоп або Мангут м.	Мангуп городище
	Черкессигермен	Татарське село Черкес-Кермен нерідко згадується у зв'язку з дослідженнями

		печерного міста Ескі-Кермен; нині це незаселене місце на захід від Ескі-Кермена.
13	Бакчисарай м.	Бахчисарай м.
	Салачик м.	Нині це північна частина м.Бахчисарай.
	Алма-сарай палац	Не можу вказати, що це за місце
	Алма р.	Альма р.
	Вапнякові велетенські гори, з яких найбільша має на вершині досить значне озеро	Гора Чатир-Даг; печера Кизил-Коба – виток р.Салгир [М.М.]. Оскільки печера – це не озеро, то з цією вказівкою Мурзакевича погодитись не можна. Ніяких природних озер в Кримських горах нема; всі водоймища там є рукотворного походження (ставки або водосховища). Можливо, в описі йшлося про якийсь ставок у горах.
	Сортас с.	Суюрташ або Савріташ [М.М.]
14	Крем або Крим м.	Старий Крим м.
	Великий замок біля м.Крим	Не можу вказати, що це за місце
15	Сідагіос або Судак м.	Судак м.
17	Кафа або Феодосія м.	Феодосія м.
19	Керч м.	Керч м.
	Тамань фортеця	Тамань м.
20	П'ятигорська область	Північне Прикавказзя
21	Велике соляне озеро за 1 милю від Перекопа	Красне оз. або Старе оз. [М.М.] – вони знаходяться на приблизно однаковій віддалі від Перекопа, але Красне є трохи більшим за Старе
23	Кибіє	Кілія м. [М.М.]
посвята	Тассарлаган, татарське село	Не можу вказати, що це за місце; можна тільки припускати, що це десь недалеко від Бахчисарая.

Малюнок 6. Карта Причорномор'я за М.Броневським.

1 – р.Сельниця (Сильник); 2 – р.Недотека (Трестенет); 3 – р.Дохна (Берсада); 4 – р.Савранка; 5 – пасіка Онисія; 6 – Вітовтів брід; 7 – р.Синюха (Синявода); 8 – р.Кодима (Кодемам); 9 – р.Бакшала (Мала Цертельна); 10 – р.Черталка (Велика Цертельна); 11 – р.Чичиклея (Капкаклея); 12 – Маяцький перевіз; 13 – Дністровський лиман (Відове озеро); 14 – р.Барабой; 15 – Сухий лиман; 16 – Качибеєве городище; 17 – Куяльницький лиман; 18 – Великий Аджалицький лиман; 19 – Аджалицький лиман; 20 – Тилігульський лиман; 21 – Березанський лиман; 22 – Дніпровський лиман (Карцинітська затока); 23 – Кінбурнська коса (істм з розділу 5); 24 – істм з розділу 6.

Малюнок 7. Карта Криму за М.Броневським

1 – велике соляне озеро; 2 – р.Альма; 3 – Черкес-Кермен та Ескі-Кермен; 4 – гора Чатир-Даг.

Таким чином, переважну більшість географічних об’єктів 16 ст. досить упевнено можна ототожнити із сучасними; виняток становлять татарські руїни на Бозі та причорноморські лимани, які тоді ще не мали назв. Але примітно, що більшість малих річок з того часу змінили назви. Варто також звернути увагу, що в описі Побожжя Броневський ніде не натякає на державну належність цих територій, на прикордонні орієнтири.

Примітки

50. Я користувався комплектом карт України масштабу 1:100000, виготовленим Київською військово-топографічною фабрикою в 1999 – 2003 рр.

51. В кількох джерелах зазначено, що Бершадка – це інша назва р.Дохни (Словник гідронімів України. – К.: 1979 р., с. 46).

52. Ця назва зафіксована в праці Є.Сіцінського (Церкви и приходы Подольской епархии. – Труды Подольского историко-статистического комитета, 1901 г., т. 9, с. 69). Додатково про Витольдів Брід – тут.

53. Синоніми подає «Словник гідронімів України» (с. 614).

Вимірювання віддалей в описі

Якщо не брати до уваги запозичені із Страбона стадії, для визначення віддалей Броневський вживає милі та дні шляху.

Розділ	Ділянка шляху	Віддаль за Броневським	Віддаль за сучасною картою	Одиниця віддалі в км
1	Брацлав – Очаків	50 миль або 6 – 7 днів шляху	345 км	1 миля = 7 км 1 день шляху = 49..57 км
4	Очаків – гирло Бога	4 милі	46 км, рахуючи до впадіння Бога в лиман 28 км, рахуючи до гирла Бозького лиману	1 миля = 11.5 км [це забагато, думаю, що другий варіант прийнятніший] 1 миля = 7 км
5	Істм [Кінбурнська коса]	1 день шляху	38 км	1 день шляху = 38 км
6	Земля до Перекопа	понад 30 миль	134..150 км	1 миля = 4.5..5 км
7	Перекопський перешийок завширшки	менше 0.5 милі	9 км [по лінії Турецького валу]	1 миля = 18 км [55]
8	Перекоп – Козлов	7 миль	118 км	1 миля = 17 км
9	Козлов – Інгермен	12 миль	52 км	1 миля = 4.3 км [56]
	[Гераклейський] півострів в довжину	3..4 милі	36 км [рахуючи від Інкермана до мису Херсонес]	1 миля = 9..12 км
10	Водогони тягнуться до міста Херсонес	за 4 милі		
13	Велика гора	"її можна бачити на віддалі кількох миль"		
15	Сади й виноградники тягнуться від Судака	більше ніж на 2 милі	6 км	1 миля = 3 км [57]
19	Керченська протока завширшки	1 миля	4 км в найвужчому місці; 12 км від Керчі до коси Чушка	1 миля = 12 км
21	Соляне озеро, віддаль від Перекопу	1 миля	12 км [від Перекопу до найближчих берегів 2 озер]	1 миля = 12 км

	Таврійський півострів має в довжину	не менше 50 миль	330 км [від мису Тарханкут до Керчі]	1 миля = 6.6 км
	Таврійський півострів має в ширину	1..2 дні шляху		
24	Очаків – Азов	"як відомо з обчислень татар, понад 100 миль"	660 км	1 миля = 6.6 км

Узагальнюючи ці дані, можна зробити висновок, що миля Броневського має 7..12 км, а день шляху – 40..60 км, тобто миля Броневського загалом відповідає стандарту польської милі – 7 км. Можна помітити, що великі віддалі мають дещо завищене число миль. Простежити залежність довжини милі від якості шляхів, як це зроблено з описом С.Герберштейна [58], тут не вдається через малу кількість даних.

Примітки

55. До цього значення маю два зауваження: 1) при визначенні таких коротких віддалей навіть незначна помилка має драматичне значення під час перерахунку (наприклад, якби було не 0.5, а 0.6 милі); 2) береги моря і Сіваша біля Перекопу є дуже плаські, тому навіть невеликі коливання рівня моря мають велике значення для ширини перешийка. Для доби середньовіччя відзначено рівні моря, вищі за сучасний (*Агбунов М.В.* Античная лоция Чёрного моря. – М.: Наука, 1987 г., с. 129), отже, перешийок мав би бути вужчим від сучасного; тому свідчення Броневського можна розглядати як підтвердження цього високого рівня моря.

56. З приводу цих двох значень мені здається, що трапилась якась плутанина і треба читати навпаки: Перекоп – Козлов = 12 миль (1 миля = 9.8 км); Козлов – Інгермен = 7 миль (1 миля = 7.4 км).

57. Довжина Судацької долини від моря в напрямку на північ – не більше 6 км; вона і зараз суціль зайнята виноградниками. Далі на північ починається крутий схил, перерізаний вузькими балками і густо порослий лісом; там виноградників зараз нема, не було й раніше. Отже, розмір долини у Броневського дещо перебільшений.

58. *Жарких М.І.* Миля Герберштейна. – Археометрія та охорона історико-культурної спадщини, 1998 р., т. 2, с. 32 – 37.

Тваринний світ

Чотири рази повертається Броневський до опису **тваринного світу**.

	Розділ 1. Очаківські степи.	Розділ 5. Істм [Кінбурнська коса].	Розділ 13. Палаци ханів [йдеться про Кримські гори].	Розділ 21. [Йдеться про Кримські гори]
Буйволи	+			
Лосі	+			
Коні	+			
Олені	+	+	+	+
Однорогі барани	+			
Кози	+		+	
Кабани	+	+	+	+
Ведмеді	+	+		+
Серни		+		+
Зайці			+	
Риби			+	
Птахи			+	

Лось – типово лісовий звір, але влітку може заходити далеко в степи [59]. Дикі коні (степові тарпани) водилися у Причорномор'ї до недавнього часу. Кабан – житель лісів та плавнів. Цих звірів Броневський справді міг бачити у степах. З оленів мова може йти лише про благородного оленя, це звір переважно лісовий. Ведмеді – лісові звірі, тому не дивно, що Броневський згадує їх у Кримських горах.

Серна – гірська коза; згадка про неї на Кінбурнській косі – непорозуміння (можливо, пов'язане з перекладом). З диких кіз найближче до Північного Причорномор'я прилягає ареал безоарового козла, але це – гірська південна тварина, якої в Криму ніколи не бачили. Ці вказівки Броневського треба визнати за помилкові. Однорогі барани походять, як я гадаю, з оповідання про якусь калічену тварину, яка звичним для Броневського методом генералізації перетворюється на окремий вид.

В першому розділі описано шлях лісостепом від Брацлава до Саврані і далі степом – до Очакова. Думаю, що опис фауни тут є збірним. Описаний у п'ятому розділі істм (Кінбурнська коса) є дуже своєрідним природним регіоном, умови якого істотно змінилися до нашого часу. Два описи фауни Кримських гір загалом узгоджуються між собою.

Оскільки тваринний світ, особливо великі ссавці, змінюється відносно швидко (переважно під впливом людини), то свідченння Броневського є важливими для розуміння стану природи в 16 ст.

Примітки

59. Дані про біологію звірів узяті з книги «Жизнь животных» (М.: Просвещение, 1971 г., т. 6).

Тенденція опису

Тенденція опису – протиставлення славного минулого півострова, свідками якого є руїни великих міст і фортець, і мізерного сучасного. Досить виразно можна простежити антигрецький пафос:

"Генуезці відняли Ямбол [Балаклаву] без опору у гордих, недбалих і незгідних між собою князів грецьких" (розділ 11).

У Мангупі "розповідають багато лихого про жахливі злочини грецьких князів проти бога і людей" (розділ 12).

"Горді, незгідні й бунтівливі греки, переможені генуезцями, позбулися цього міста [Судака]" (розділ 15).

"Греки [у Судаку] дійшли нарешті до такої міжусобної ворожнечі, що сімейства, які найбільше страждали від цих смут, не хотіли навіть бути присутніми і брати участь у публічних богослуженнях" (розділ 15).

Ставлення до татар у автора двоїсте: з одного боку, нагромадження негативних епітетів в дусі "чорної легенди", з другого боку – ділова розповідь з відзначенням позитивних рис у побуті татар.

"Татари, цей варварський, нечестивий, жадібний, голодний та жорстокий народ […]

Народ цей хижий та голодний, не шанує ані своїх клятв, ані союзів, ані дружби, але керується самою тільки своєю вигодою й живе грабунками й постійною зрадницькою війною" [60].

А з опису видно, що татари знайомі з витонченістю та добрими манерами (розділ 33), що серед них не чувати про кримінальні злочини, ані про доноси та наклепи (розділ 35), що мандрівників приймають з великою гостинністю (розділ 36), що вони дуже дбають за повернення з полону своїх співвітчизників (розділ 46), що в Криму безперешкодно діють православні та католицькі храми і татари нікого не примушують приставати до своєї віри.

Але загалом опис є на диво об’єктивним і безстороннім, емоційно стриманим.

Примітки

60. Записки Одесского общества истории и древностей, т. 6, с. 363, 367.

Висновки

Мартин Броневський – посол польського короля Стефана Баторія до Криму в 1578 – 1579 рр. – поставив собі цікаву задачу дати нарис географії Причорномор'я і Криму. Його "Опис Татарії", відомий з першодруку 1595 р., є цінним першоджерелом, яке містить дані про орографію, гідрографію, природні багатства, тваринний світ, навіть клімат цих земель. Велике місце займає опис звичаїв татар.

Співставлення біографічних вказівок самого "Опису" з іншими джерелами дозволяє припустити, що Броневський народився в 1545..1550 роках і що батьком його був львівський генеральний писар, теж на ім'я Мартин.

В своїй роботі Броневський використав кілька груп джерел: античні географічні описи, твори 16 ст., письмові пам'ятки, знайдені в Криму, епіграфічні пам'ятки.

З античних творів основним є "Географія" Страбона, яка становила скелет географічного опису Броневського. Цей опис можна розглядати як першу спробу історико-географічного коментування твору Страбона стосовно земель України.

Якими саме історичними та географічними творами 16 ст. користувався автор – конкретно встановити не вдалося, це питання вимагає дальших досліджень. Броневський уважно нотував середньовічні епіграфічні пам'ятки, які він оглядав у Криму; вони для нього є свідченням державної належності споруд і земель.

Дуже значне місце у творі займають особисті спостереження автора, які назагал є достовірними. Але слід мати на увазі, що свої власні спостереження автор дуже сильно генералізує, тому вони вимагають співставлення з іншими повідомленнями і в будь-якому разі повинні вживатись як одиничні факти, а не як узагальнення.

Глибина історичних даних твору, за винятком запозичень з античних авторів, не перевищує 100 років, і у викладі цих даних є багато плутанини.

Географічні реалії 16 ст., згадані в описі, у переважній більшості впевнено ототожнюються із сучасними об'єктами. Спостереження над мірами довжини в описі показали, що миля Броневського становить 7..12 км, що загалом узгоджується зі стандартом польської милі – 7 км.

Цей твір є дуже цінним джерелом для історії України та Кримського ханства; він, безумовно, заслуговує на перевидання латинського тексту разом з коментованим українським перекладом; доцільно також перевидати прикладені до видання 1595 р. карти, які ще не були предметом вивчення.

Стаття закінчена 15.08.2003 р.

Вперше опублікована: "До джерел: збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя", К.-Льв., 2004 р., т. 2, с. 313 – 350, у нездалій «редакції», котра спотворила зміст написаного мною. Тут подається в моїй авторській редакції.

Додаткові параграфи про М.Броневського

1

Стаття в малій енциклопедії українського козацтва. Вона коротка, тому я наведу її повністю, а потім прокоментую.

> «Броньовський Мартин (16 – поч. 17 ст.) – польський дипломат і історик. У 1579 р. очолив посольсьтво С.Баторія до Криму. В описі цього посольства («Опис Татарії», 1595), а також в описі походу українсько-польського війська на татар в 1620 р. подав чимало відомостей про запорозьке козацтво, про українських бранців у Криму тощо» [Українське козацтво: мала енциклопедія. – К.: Генеза, 2002 р., с. 49. Автор статті – В.А.Чабаненко]

1.1. Не Бронь***о***вський (Broniowski), а Брон***е***вський / Брон***є***вський (Broniewski). Польска мова досить близька до української, так що точно передати прізвище можливо – аби було знання.

1.2. Не «16 – поч. 17 ст.» (складається враження, що чоловік прожив понад 100 років), а «рік народження невідомий – не пізніше 1593 р.» Я у своїй статті про Броневського вираховую, що він народився в середині 16 ст., але це – моє припущення, ні для кого не обов'язкове. А та обставина, що в 1593 р. вже йшлося про спадщину по Броневському, однозначно вказує, що його на цей час уже не було в живих. Де ж тут початок 17 століття ?

1.3. **У 1579 році**. Правильна дата посольської діяльності Броневського у Криму – 1578 – 1579 роки.

1.4. **Очолив**. Не очолив, а поїхав на допомогу Андрію Тарановському, старшому за віком і досвідченішому польському послу.

1.5. **До Криму**. Посольства шлють не до географічних об'єктів, а до володарів, у нашому випадку – до кримського хана.

1.6. **В описі цього посольства**. У Броневського нема опису посольства, є опис Татарії, з якого не можна видобути ніяких вказівок щодо мети і складу делегації, щодо порядку прийняття, ходу переговорів, досягнутих наслідків.

1.7. **В описі походу 1620 р.** Цей опис не належить Броневському; це видно хоча б з хронології життя останнього.

1.8. **Подав чимало відомостей про запорозьке козацтво**. В описі Броневського є тільки одна згадка про козаків (не спеціально запорожців). Оце «Чимало» відноситься, мабуть, до опису походу 1620 р. і не має відношення до Броневського.

Загальний висновок: стислість – справді сестра таланту. Треба мати сильний талант, щоб припуститися восьми помилок у неповних шести рядках друкованого тексту.

2

Перевидання перекладу І.Г.Шершневича з новими коментарями О.Г.Герцена [Историческое наследие Крыма (Симферополь), 2005 г., т. 10, с. 156 – 200]. Це перевидання зроблено у гарварсько-українському стилі, який полягає у фотомеханічному відтворенні сторінок оригіналу. Навіщо перевидано цей давно застарілий і нездалий переклад – я не годен зрозуміти. Напевно, у Криму інакше підсоння, і те, що в Києві видається чистою дурницею, у Симферополі виглядає вершиною науки.

Оскільки на перекладі Шершневича засновано мою статтю 2004 року, тут я буду аналізувати тільки передмову та коментарі О.Г.Герцена.

2.1. Праця Броневського «*фактически открывает серию трудов, составленных путешественниками – непосредственными наблюдателями*» (с. 156).

Перед Броневським Крим відвідав і описав Гільбер де Ланнуа (1421 р.). А перед Ланнуа – Іоган Шильтбергер (в кінці 14 – на початку 15 ст.). А перед Шильтбергером – Гільйом Рубрук (1253 р.). І всі вони були безпосередніми спостерігачами.

2.2. Кельнське видання 1595 р. «*было дополнено материалами второго посещения полуострова М.Броневским, также в качестве посла Стефана Батория*» (с. 156). У своїй статті 2004 р. я ставив питання про співвідношення текстів видань 1595 і 1630 років, але процитоване речення тільки заплутує справу. Насправді видання 1595 р. містить опис Татарії, складений за підсумками двох поїздок, а про існуваня якихось доповнених версій ніхто ще не повідомляв.

«*Умер он в начале 17 в.*» (с. 156) – див. параграф 1.2.

2.3. «*Автор совершил путешествие от Перекопа через Гезлев, Инкерман, Херсонес, Балаклаву, Мангуп, Черкес-Кермен, Бахчисарай, Старый Крым, Судак, Кафу и Керчь*» (с. 156). З тексту твору не можна видобути вказівок на послідовність відвідування всіх вказаних місць. Послідовність опису продиктована Страбоном, а не ходом мандрівки.

2.4. «*Стало очевидным несовершенство русской версии перевода, содержащего ряд неточностей и даже лакун по сравнению с латинским оригиналом*» (с. 156). А що, є ще якась версія перекладу Шершневича, окрім російської ? І якщо сам видавець визнає великі недоліки перекладу, навіщо ж їх канонізувати шляхом перевидання ? Ні, кримське підсоння не сприяє логічному мисленню.

2.5. «Реками Трестенетом, Берсадою, Ольшанкою и Савранью. – *Правые притоки Южного Буга на юге современной Винницкой и севере Одесской областей*» (с. 192). У своїй статті я докладно проаналізував ці гідроніми і наніс їх на карту. Річку Ольшанку мені локалізувати не вдалося. Якщо О.Г.Герцен справді знає такий доплив Бога, то чому він не вказав його докладно ? Яка тут може бути таємниця ?

2.6. «*После захвата турками Очакова в 1538 г. по рекам Кодыме и Ягорлыку проходила граница между турецкими и польскими владениями*» (с. 192). До Люблінської унії 1569 р. Брацлавщина належала до Великого князівства Литовського, не до Польщі. Тому для 1538 року слід писати про турецько-литовський, а не турецько-польський кордон.

2.7. Брацлав «*впервые упоминается в армянских летописях уже в 1059 г. в числе городов, с которыми армянские купцы вели торговлю…*» (с. 192). Кожна письмова звістка про територію сучасної України з домонгольського часу є величезною дорогоцінністю, для яких праці М.С.Грушевського, Б.Д.Грекова, Б.О.Рибакова, П.П.Толочка є дбайливою оправою. Чому жоден з авторів, які писали про Київську Русь, не згадав про ці вірменські літописи (у множині – отже, їх є не менше двох)? Як конкретно називаються ці літописи, хто і коли їх створив, переклав, видав, використав? Без таких пояснень вказівка коментатора виглядає надто поверхово і скидається більше на фантазію, ніж на науку.

2.8. «*…в русских летописях 12 в. – Браславль*» (с. 192). Ну, руських літописів 12 століття є, як відомо, два: Лаврентіївський та Іпатіївський. За їх матеріалами складено «Етимологічний словник літописних географічних назв південної Русі» (К.: Наукова думка, 1985 р.), в якому топоніма Браславль немає. Крапка.

Нема такого топоніма також у дуже докладному географічному покажчику до Іпатіївського літопису в перекладі Л.Є.Махновця (Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989 р.). Автори вказаних книг працювали ретельно, тому слід визнати цю вказівку коментатора за помилкову.

2.9.

> «Расстояния Броневский мог указывать, скорее всего, или в литовских, или в польских милях. Первая на 1541 г. составляла 7.777 км. Вторая могла иметь три значения: 5.760, 6.480 и 7.200 км. В то же время бытовали старая русская миля – 7.468 км и немецкая географическая миля – 7.422 км. Судя по сопоставлению указываемых Броневским расстояний между отдельными населёнными пунктами, он пользовался «длинной» польской милей, т.е. близкой к 7.2 км» (с. 192)

Я навів довгу цитату, щоб показати повне нерозуміння коментатором предмета, про який він пише. Перерахунок однієї одиниці довжини в другу з точністю в одну десятитисячну (чотири десяткових розряди) може мати сенс лише у випадку, коли обидві одиниці вимірюються інструментами відповідного класу точності. В 16 ст. інструментальних вимірів віддалей не проводили, тому ці неймовірно точні модулі перерахунків є кабінетними абстракціями.

Я спеціально досліджував питання «милі Броневського» і встановив, що вона лежить в інтервалі 7..12 км, тобто її можна визначити з точністю до чверті одиниці першого десяткового розряду (±25%, але ніяк не ±0.01%).

2.10. «*Броневский пишет, что город Никоний находился по правую сторону Днестра*» (с. 193). Не Броневський, а Страбон так пише, а Броневський його цитує. Вивчайте, браття, мою таблицю цитат зі Страбона у Броневського.

2.11. «Адзиголи – *Аджигольский лиман к западу от Очакова*» (с. 193). Немає на захід від Очакова такого лиману, тут коментатор не в курсі справ. Я в своєму коментарі вказую, що цей топонім можна умовно ототожнити з одеськими лиманами.

У питанні локалізації інших лиманів О.Г.Герцен повторює без застережень думки М.М.Мурзакевича, які проаналізовані і виправлені мною.

2.12. «Остров Левка – *современный остров Змеиный*» (с. 193). Про справжній острів Зміїний Броневський не знав і не писав; він бачив і описав острів Березань, до якого помилково приклав запозичену із Страбона назву. Я докладно пояснив це у своїй статті.

Загальний висновок: знайомство з предметом дослідження ще ніколи не заважало дослідникам. Але трапляються випадки такого знайомства дедалі рідше.

Ще раз повторю: потреба наукового видання тексту і перекладу праці Броневського давно назріла. Але в умовах прогресуючого занепаду науки в Україні, коли навіть дуже посередні праці 19 століття здаються недосяжними вершинами, забезпечити належний рівень цього видання буде дуже тяжко.

5.10.2006 р.

3

В 1977 році Мечислав Величко надрукував статтю "Татари і Мартин Броньовський з Бездзедзя" (Trybuna Gamratu Nr 21 (60), 26 listopada 1977 r.). Я довідався про неї завдяки передруку у Вебі.

Виклад біографії Броневського слідує "Польському біографічному словнику"; додано, що король Стефан Баторій надав Мартину Броневському титул перемиського підчашого і старостово в Медиці (село на схід від Перемишля, при самому кордоні Польщі з Україною). Ці надання підтверджують міцний зв'язок Броневського з Руським воєводством.

До числа курйозів статті слід віднести твердження автора, що від 1247 до 1595 року в Західній Європі ніхто про татар не писав (отже, Броневський був першим). Але вимагати від популяризатора знання предмету – вимагати неможливого.

24.04.2007 р.

4

Нової літератури про Мартина Броневського з часу публікації моєї статті у 2004 році не додалось. До нездалого перевидання 2005 року додалось так само нездале польське перевидання 2011 р. [*Marcin Broniewski* Tartariae descriptio – Opis Tatarii. – Łódź: 2011. – 116 s.]

Дуже стислу статтю подано в Encyklopedia PWN. Тут не зазначено ані автора, ані дати написання, алі літератури, але відомості подано правильні. В наш час це – велика рідкість!

Натомість Вікіпедія під назвою «Мартин Броневський» подає просто шедевр історичної міфографії. Він існує у трьох мовних версіях – польській, російській та українській. Оскільки наші потомки можуть не повірити, що у поважній енциклопедії колись писались такі дурниці, я спеціально виготовив з цих сторінок (таких, як вони виглядали 9.04.2020 р.) три PDF файли: пол., рос., укр.

Почнемо із визначення. Читаємо:

> Мартін Бронєвський – дипломат Королівства Польського, державний діяч, історик, картограф, письменник і хронікер. [пол., рос., укр.]

Тут що не слово – то й неправда.

1. Неправда, що М. Б. – **державний діяч**. Королівський секретар – це ніякий не **діяч**, тільки **службовець**.

2. Неправда, що М. Б. – **історик**. Які **історії** він написав?

3. Неправда, що М. Б. – **картограф**. Які **карти** він накреслив?

4. Неправда, що М. Б. – **письменник**. Які **романи** (повісті, поеми, драми…) він написав?

5. Неправда, що М. Б. – **хронікер**. Які **хроніки** він написав?

6. Натомість у визначенні бракує його реальної заслуги – мандрівника, подорожника, (можливо, географа).

7. Курйозно, що дату народження М. Б. подають як «16 ст.» [рос., укр.]. Невже він народжувався упродовж цілих ста років і становить, як казав у свій час Іраклій Андроников, «особливий клінічний випадок»?

8. Неправда, що М. Б. народився у 1 пол. 16 ст. [пол., рос., укр.].

8. Неправда, що М. Б. народився у Трансільванському князвістві [рос., укр.].

8. Неправда, що М. Б. помер у 17 ст. [рос., укр.]. Тут енциклопедисти неспроможні навіть узгодити анотацію статті із своїм власним текстом, у якому зазначено, що М. Б. помер на початку 17 ст. [рос., неправда] або перед 31 березня 1593 р. [укр.].

10. Неправда, що М. Б. – українець [укр.]. Ну, треба ж нашим байкарям додати свої національні п'ять копійок до загальної скарбниці дурниць!

11. Неправда, що М. Б. отримав гарну освіту [пол., рос., укр.]. Курйозно, що поляки сором'язливо додали «тільки ми не знаємо, де саме». Але ми не знаємо не тільки «де саме», а взагалі нічого про його освіту.

12. Неправда, що М. Б. «вніс значний внесок в укладення мирного договору ханства з Річчю Посполитою» [рос., укр.]. Поляки кольоризують (ну, перебільшують) далі, і в них М. Б. уже «архітектор мирного договору». Насправді М. Б. був помічником Андрія Тарановського (про якого, до речі, жодна версія не згадує).

13. «Восени 1590 року напав на **Фаміличі**» [укр.]. Не Фаміличі, але Фалимичі / Фалемичі. Але це тільки я знаю, а не енциклопедисти.

14. Неправда, що М. Б. подав перший опис сучасного йому Криму [пол., рос., укр.]. Страбон (1 ст.), Прокопій Кесарійський (6 ст.), Костянтин Багрянородний (10 ст.), Рубрук (13 ст.), Шильтбергер (14 ст.), Ланнуа (15 ст.) – всі вони подавали описи **сучасного їм** Криму.

15. Неправда, що М. Б. був автором твору «Pogrom Tatarow» (1620 р.) [пол., рос., укр.]. Тут дуже комічно виглядає перелік під пишною назвою «Вибрані праці» [рос., укр.] – так, неначе в М. Б. було настільки багато праць, що аж вибирати довелось. Ну, із двох пунктів цього переліку один не належить М. Б.

«Не дуріте самі себе, / Учітесь, читайте»…

Але що читати? Всі зазначені тут статті мають одну виразну спільну рису. Всі вони ігнорують основоположну статтю по темі (мою статтю 2004 року), після якої всі попередні повідомлення про М. Б. повинні вважатись застарілими і недостатніми.

І на відміну від моїх пізніших статей, котрі опубліковані тільки у Мережі, ця стаття, як на гріх, була надрукована ще й на папері. І що то допомогло?

Доповнено 9 квітня 2020 р.